

Bethlen Gábor levélírása.

I.

Bethlen Gábor leveleiről, e leveleknek az egykorú események helyes megítélésére és Bethlen jellemének igaz megértésére nézve rendkívül nagy fontosságáról *Károlyi Árpád* írt egy tartalomban és formailag értékes tanulmányt.¹ Ez mai napig is egyetlen méltatója a nagy fejedelem levelezésének. Nemcsak egyetlen, hanem teljes és tökéletes. Ezt megjavítani vagy ennél jobbat írni, hiú ábrándozás volna. *Károlyi* sorra veszi a levelek tartalmát s e levelek tartalma értelmében állítja Bethlen Gábor jellemét helyesebb megvilágításba, mint tette volt életírója, a cseh Gindely Antal. Kiemeli a fejedelem bölcs óvatosságát, melylyel trónját megszilárdította, önzetlen és áldozatkész elhatározását, melylyel a harminczéves háborúban kardját kihúzva, Isten tisztessége mellett egyes egyedül nemzetünknek szabadságáért *kitámadott*. Élesen domborítja ki Bethlennek sikeres hadvezéri modorát, a békealkudozásokban mutatott diplomáciai ügyességét, óvatos, de aztán sziklaszilárdul helytálló kitarását, gyöngédségét felesége iránt, érzékenységét erkölcsének gyanusítóival szemben, tudományszeretetét s vallásosságát. E levelek tartalmából levonható tanúságtételeket a pragmatikus história azóta már mind fölhasználta, értékesítette úgy, a hogy *Károlyi* megállapította.

Annyi bizonyos, hogy *Szilágyi Sándornak*, a ki Bethlen leveleit összegyűjtötte és kiadta és *Károlyi Árpádnak*, ki a gyűjteményt ismertette, nagyon sokat köszönhetünk. Hogy a köztudatban mélyen meggyökerezett a már egykorúak óta mindig emlegetett jelző, hogy t. i. Bethlen Gábor valósággal „Erdély Mátyása“ volt: elsősorban az ő érdemök. Minket azonban Bethlen Gábor levelei ezúttal csupán *irodalomtörténeti szempontból* érdekelnek. A historikust érdeklő mozzanatok és tanúságok csak másodsorban és közvetve.

Bethlen leveleinek irodalomtörténeti jelentőségére is találunk rövid utalást *Károlyi* tanulmányának végén. *Károlyi* Bethlen stílusának pompás öltözetére, tollának rábeszélő s elragadó formásságára, finom ironiájára,

¹ Bethlen Gábor levelei. *Budapesti Szemle* XXII. k. 252—294. I. A tanulmány az 1879-ben megjelent *Szilágyi-féle* gyűjteményhez fűződik; annak ismertetése; de igazában véve egy lelkesedéssel és kiváló szaktudással megírt önálló történeti értekezés.

zsoltáros fönségére, választékos és tősgyökeres üdeségére rámutatva, annak a véleményének ad kifejezést, hogy: magyar és magyaros az ő minden ize, minden sora — s a nélkül, hogy irodalmi tevékenységgel tölteni ideje egy-egy részét alkalma lett volna: levelei, lángeszének, magas röptű szellemének papírra tett emez emlékeit, bizonyára megállják a sarat a ragyogó tollú Pázmány iratai után, a bennök található sok latinosság ellenére s egyikévé teszik őt tán irodalmunk heroicus alakjainak is. Neki nyelvünk és irodalmuuk történetének bajnokai közt még eddig nincs helye; de nem kétlem, eljön az idő, midőn ez az oszlop, melyet Szilágyi Sándor nemcsak a fejedelemnek, de a magyar nyelv egyik előharczosának is emelt e gyűjteményben, be lesz állítva a nyelvünket mívelők pantheonába s büszkék fogunk lenni még e tekintetben is arra a geniusra, kivel Isten jókedvében megaranyozta a magyar föld XVII. századbeli történetét.² Lényegben teljesen megegyezik ezzel a rövid utalással *Angyal* Dávid felfogása is.³ *Angyal* a XVII. század levélfőiről szólva cikke bevezetésében hangsúlyozza, hogy ezek a levelek nemcsak históriailag és nyelvtörténeti szempontból, hanem azért is nagybecsűek, mert bennük a magyar szellem életének egy darab története olvasható.

A magyar szellemi életnek egy darabja. Valóban ez a kifejezés felőli meg legszabatosabban Bethlen leveleinek értékét. Ha már most ezt a szellemi életet, Bethlen leveleinek becsét kellően méltányolni akarjuk, figyelembe kell vennünk bizonyos külső körülményeket is.

Egyik ilyen számba veendő körülmény a levelek nagy száma: csak a Szilágyi-féle két gyűjteményben is 488 levél van, a mikhez hozzá kell venni még a később közlötöket és a még ismeretlenül lappangókat. Bátran vehetjük őt testes kötetnek Bethlen levelezésének terjedelmét s ez már magában is meglepő termékenység 16 év alatt. Mikes Kelemen, egy századdal később, 41 év alatt, csupán 207 levelet írt, pedig mekkora a különbség a két levélfő helyzete között! Mikes — igaz, a hazától elszakadva, keserű számkivetésben — de mégis egyénileg és pillanatnyilag kevésbé veszedelmes helyzetben, a nyugalomnak csendes, gondolattermelő és reflexiókra kész perczeiben ír. Ír arról, ami vele és környezetével megtörtént, a miket látott, hallott vagy éppen olvasott. Bethlen Gábor pedig ír trónjára, országára, a magyar nemzetre, sőt európai viszonyokra nézve is igen fontos következményekkel járó tanácskozások és csaták között és után. Ír nem magáról, nem képzelt személynek, nem irodalmi czélokra gondolva. Ír százféle tanács, tervezgetés, jelentés és esemény alapján következtetve a veszedelemmel teljes lehe-

² Károlyi id. m. 493. l.

³ Beöthy—Badics: Képes irodalomtörténet 2. kiadása I. k. 348—349. l.

tőségek közül a biztos révpártot ígérő eshetőségre. Feje fölött mindig ott a Damokles kardja. Ha hibáznia talál, őt sújtja a lavina legelőbb és legkeservesebben a mélységbe. Közdolgozról, milliók életéről és sorsáról, államok létérdekéről van szó leveleiben. De nem elméletileg és oly módon, hogy a kár vagy haszon csak a késő utódok számláján fog feltűnni; hanem rögtön és azonnal a magáén, a maga emberöltőjének életében: és írja leveleit késő este vagy kora hajnalban, míg tanácsosai a nap fáradalmaikat pihenik⁴ vagy erőt gyűjtenek a ma feladataihoz... Egy ujságíró fürgesége és írói készsége lakott benne. Másként alig volna megérthető, a mit a politikus és történetbuvár mint mellékest alig becsül meg benne, hogy t. i. annál többet és szélesebb okfejtéssel tud és kell írnia, minél bonyolultabb a felmerült politikai feladat, minél kétségesebb és óvatosságra intőbb a hadi helyzet. Röviden és egyszerűen: minél kevésbé alkalmas a perc az írásra, az ihletre, az írói tevékenységre. Mikes levelei retrospectív jelleműek, fényképszerű természetűek; Bethlen a dolog természeténél fogva prospektív jellegű leveleket ír. Politikai programját fejtegeti, bizonyítja érvekkel, melyeknek azonban a kézzelfogható realeval összhangban kell állaniok; különben okfejtésének minden hitele hiábavaló volna.

Egy másik számba veendő körülmény, mely ezzel voltaképpen szorosán egybefügg az, hogy végre is Bethlen ezekben a levelekben nem író, hanem uralkodó, de olyan, ki önmagának külügyminisztere, diplomatája és hadvezére egyaránt, ki a pennát csak eszköznek tekinti. A diplomata, fejedelem és a kardforgató hadvezér eszejárása a fő ezekben a levelekben. Irodalmi gondolkozásnak, írói tehetségnek, művészi elveknek föl villanását még oly mértékben sem lehet és szabad bennök keresnünk, mint pl. egy országgyűlésen elmondott beszédben.

E levelek tehát semmiképpen sem alkalmas keretek arra nézve, hogy írójuk *egyénisége* bennök közvetlenségben megnyilatkozzék. Tartalmilag is igen vegyes tárgyúak: hadparancs és közigazgatási rendelkezés, diplomáciai utasítás, vámot és kereskedelmet szabályozó intézkedések ezek vegyesen. Éppen ezért a levelek egy jó része, bármennyire is becsesek azok a kor eseményeinek s benne Bethlen Gábor tevékenységének hű megismeréséhez, irodalomtörténeti szempontból közömbösek. Sőt egészen szigorú kritikai állásponton ide sorozhatók azok is, a melyeket nem magának a fejedelemnek kezeírásában bírnak, hanem másolatban vagy valamelyik diákja fogalmazásában. Mert bizonyos ugyan, hogy még ez utóbbiak is, a legutolsó szóig az ő szándékát fejezik ki, de még-

⁴ Annyi gondom vagyom, hogy csak isten tudja, mint vagyok néha, napestig csak a levelek olvasása is elég gond volna nekem, ha választ nem adnék is rájuk mindjárt — írja magáról. (Szilágyi: Bethlen pol. levelei 253. l.)

sem ő fogalmazta azokat, a kifejezés, a stilus részletei nem tőle származnak. És még így is számos olyan levele van, a melyet szívesen olvasunk, a melyekben megnyilatkozik bizonyos *írói egyéniség*, a mi tehát irodalomtörténeti szempontból figyelmet érdemel, mert gyönyörűségnek, mondhatnám műélvezetnek forrása.

II.

Bethlent a fejedelmi trón avatta íróvá. Ha a kolozsvári országgyűlés rendjei *féltökben libere* fejedelemmé nem *eligálják*, talán egyetlen sor írása sem marad ránk. Ennyire összefügg az ő levelezése fejedelmi mivoltával. Azért ír, azért kell írnia, mert ő az ország gondviselője, mert a nemzet ügye megkívánja s nem azért, mert írói hajlamai voltak.

Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy trónralépte előtt sem kedve, sem ideje nem volt arra, hogy a *deákságban*, a tudományokban magát kiművelje. Maga mondja, hogy *deákul sohasem tanult s magyar írásnál egyebet nem tud.*⁵ Rendszeres iskolázásban sohasem részesült. A csikszárhegyi Lázár-udvarházban és a fejérvári fejedelmi udvarban egyaránt csak a hadviselés és az államkormányzás eszméivel, sokszor rejtelmes titkaival ismerkedett meg. Alig húsz éves s már vezérnyi katonává avatták családi helyzete s az örökös erdélyi villongások. Húsz és harminczas évei között pedig annyifelé dobta a hadiszerecsé s a politikai pártállás, hogy semmiféle elméleti ismeretbe el nem merülhetett. Mikor aztán kerek harminczéves korában fejedelemmé tették a rendek s a török, minden egyébre volt qualificatiója, csak éppen az írói pályához nem. Egészen jogosult hát az a kérdés: mi tette Bethlen Gábort íróvá, mi teszi leveleit annyira érdekfeszítő olvasmánnyá? A pragmatikus történetíró talán azt az egyszerű és elfogadható feleletet adja, hogy a fejedelmi méltóság, az országos gondok *kényszerítették*, hogy írjon és írjon so. at. A levelek érdekességét pedig az események változatoságára vinné vissza. Csakhogy ez a felelet nem az egész igazság.

Bethlen Gábort íróvá s leveleit érdekfeszítő olvasmánnyá az a viszony tette, a mely a maga személye és a kitűzött politikai cél között fennállott.

Bethlen politikájának célja — leveleiből is kivehetőleg — egészen más uralkodása első lustrumában, mint a harminczéves háború kezdetétől fogva. Az 1613—1618 között s jobbára Rhédey Ferenczhez, a váradi parancsnokhoz írott leveleket egységbe fűzi az az alapgondolat: hogyan szilárdítható meg a trónja erősnek, meg nem ingathatónak. A leveleknek ez a csoportja kevésbé értékes irodalmi olvasmány. Ezek-

⁵ Ezt a kijelentését Bethlen 1626-ban, már fejedelem korában tette; Szilágyi: Bethlen Gábor levelezése 323. l.

ben a levelekben célja szerint törekvése, tervei *tulnyomóan egyéniek*, hatalmi törekvésének hajtásai. Egy trónja szilárdságáért hatalmi úton és eszközökkel törekvő egyén pedig éppen nem valami esztétikus jelenség, még akkor sem, ha utóbb — Bethlen Gábornak bizonyul. Nem, mert végre is az erő hiányának, a gyengeségnek az érzetét kelti föl az olvasóban. Az ilyen küzdelem minden becsületessége mellett is utilitarisztikusnak; önzőnek tetszik s végcélja nem valamely eszme, hanem pusztán az én: az ego. A gyöngeség érzete és az önzés pedig mindenkor biztos gátjai annak a gyönyörűségnek, a mit esztétikai élvezetnek hívunk s a mit az írótól, ha az írónak nevére számot tart, elvárunk.

Bethlen Gábor célja a harminczéves háboruban egyszerre megváltozik. Cselekvéseinek eredője immár nem a gyöngeség, hanem az erő. Nem azért ránt kardot, hogy magát, trónját erősítse, hanem azért, mert annak a kardnak immár oly éles a pengéje, hogy másokat is meg tud védeni. Célja pedig hasonlóképp kitágult, *A magyar állam önállósága, törvényeinek épsége* készíti a kítámadásokra. Ebben a nagy, egyetemes cél-gondolatban a maga személye és trónja csak eszköz. A Rhédeyhez írott levelekben a központ a maga személye, fejedelmi székének biztossága. A Thurzóhoz írottaknak központja *a magyar állam épsége*, melyhez képest a maga egyénisége háttérbe szorul; trónja, fejedelmi hatalma csak akkor és annyiban fontos, mikor és a mennyiben ennek a nagy célnak kifejezője, „Csak azt írom — írja sajátkezűleg Thurzónak 1619 november 6-án — ezt az nagy gondot, halál alá vetett állapotot soha bizony magam felfuakodásából, becsületes állapotomnak öregbítéséért, hasznomnak kereséseért fel nem vöttem; mert nekem az kegyelmes uristen az én érdemem felett noha nem nagy, de igen szép fejedelemséget adott volt és azt négy esztendőknél elforgásában noha igen sok fáradtsággal, költséggel, hadakozással, de szép fundamentummal való békességgel corroboraltam vala... Így lévén állapotom, nagy bolondság lőtt volna az, hogy ha én ezt az minden veszedelmekkel teljes nyughatatlanságot igaz okok nélkül cseréltem volna el az én szép csendes állapotomon... Hanem vettem fel mind azokért az okokért, azokért az impedimentumokért, melylyel az nemes Magyarország, nekem szerelmes nemzetem (kiért örömet meghalok) megbántatott sokképen koronás királyától és az papi rendtől... Látván ilyen igyefogyott állapotját azért nemzetünknek, megbizonyosodván felől, hogy a kiktől oltalmazni kívántatnék az ország, azoktól háborgattatik, sok requisitiojokra nem nézhettem öszvetött kézzel lábbal következhendő veszedelmet, melyből nekem is mindjárt azután hasonló sorsom lehetett volna; hanem istenemhez való zelusomból, nemzetemhez való szeretetemből én is im felköltem és a miben tudok nekik szolgálni, abban munkálodom éjjel és nappal, nem szánom fáradtságomat, nem

szánom költségemet, nem szánom végtére halálomat érettek elfogyatni, mint igaz magyar . . . ”⁶ Ime a nagy célgondolat s benne a maga feladatának természete: *a magyar állam fenmaradása, törvényeinek megtartalmazása* az a legnagyobb és legszentebb eszme, a mit a nemzet fogalma magába rejt, a mit egy nemzet magára vállalhat. Önmaga ehhez a nagy eszméhez képest igen kicsinynek érzi magát, Istennek gondviselése adhat hozzá sikert vagy eredménytelenséget, de ő ettől a céltól soha el nem tántorodik, mert azt csak jó hírneve és becsülete árán tehetné meg; ezzel pedig nem ér föl sem Opulia, sem Ratibor, sem a Partes. Ez az ő hívatása, életének feladata. Pedig ha önzően csak a maga érdekeit nézné, akkor pillanatnyi előnyt, vagyont, rangot bőven arathatna — mindenféle kockázat nélkül.

Az egyetemes célnak ez a világos fölismerése már magában véve nagy értelmi örömmek forrása. De az, hogy a világosan meglátott hivatáshoz az első percnek lelkesedésével ragaszkodik, hosszú éveken át fárad, elnyomja az önzésnek minden kényelemre csábító hangját, veszélynek téve ki minden csak egyéni javait: hőssé avatja őt. *Ennek a nagy eszmének Bethlen nemcsak logikai megfogalmazója, hanem epikai hőse is.* Minden tette, életének minden pillanata ennek áll szolgálatában. Leveleinek tartalma is ez eszméhez kapcsolódik. Minden egyéb csak epizódyszámba megy akár életének eseményeiből, akár leveleinek tartalmából.

Ennek a nagy nemzeti eposznak Bethlen nemcsak hőse, hanem egyszersmind költője is. A költemény szövege Bethlen leveleiben olvasható. Ez pedig izgalmas és érdekfeszítő egy olvasmány! Hogyne, hisz tartalma a magyar gondolatnak küzdelme, nemzetünkért és hazánkért folytatott élethalálharcz.

Az író Bethlen Gábor egyénisége ebben a szövegben háttérbe vonul. Érvei, okoskodásai, melyekkel az általa képviselt gondolatnak barátokat, híveket akar toborozni, magából az eszméből hajtanak ki. Csak mikor *személyes* híveit: Thurzót, Széchy, Rákóczit kell sarkalnia, csak mikor ezeknek bizonyítja, hogy az ügy, melynek elpecsételték magukat, mindnyájuk legszentebb közérdeke, csak ekkor lép az elő egy levélnek kezdetén vagy végén. Akkor is oly szerényen, annyi humorral vagy komoly megalázkodással, mintha az ő személye volna a legkevésbé számbaveendő az egész küzdelemben. Épp ez a méltóságos tárgyilagosság, ez a fenséges epikai nyugalom egyik oka annak, hogy levelei irodalmi szempontból is kiváló érdekességűek.

A mi a levelek *nyelvét* és Bethlen *írói stílusát* illeti, meglepően hat valamennyiben a gondolatok természetes kapcsolódása s a kifeje-

⁶ Szilágyi id. gyűjteménye 152—153. l.

zések talpraesett frissesége. A XVII. század polemikus irodalmának stílusa a vitatkozással járó elevenséget, ötletességet általában nem nélkülözi. E tekintetben tehát Bethlen leveleinek üdesége nem elszigetelt jelenség. Csakhogy Bethlen nem polemizál olyan értelemben, mint Alvinczy Péter vagy Balázsfi Tamás. Bethlen magyaráz, kér, felvilágosít vagy parancsol egyes személyeknek, egyes személyek által levél formában. Ilyen politikai tartalmú, de mégis alapjában véve magánhasználatra szánt levelezéseink között a Bethlenéi a fejlődés legkezdetén állanak, mégis meg van az az érdemük, hogy a polemikus czéztat hiánya ellenére is épp olyan frissek mondatai, olyan egyenes és szabatos a kifejezésekben, mint akármelyik XVII. századi polemikus. A tárgy és az eszme mélyisége által ez eleven stílusú emberi okmányok értékben az idővel növekednek. Ime a polemikus iratok felett már rég napirendre tértünk, ellenben Bethlen írói értékének megbecsülését most kezdé meg napjainkban a Károlyi Árpád avatott és hivatott pennája.

III.

Bethlen leveleinek irodalmi értéke tehát abban határozódik meg, hogy tartalmuk a legegységesebb és legfenségesebb: a *nemzeti gondolat, a magyar faj és állam épsége*; formában pedig *üdék, elevenek*. Ehhez járul az író egyéniségének az az ildomos megnyilatkozása, a mi csak művészi epikusoknál tapasztalható. Ám a fejlődés menetében éppen a kezdet legelején állanak.

Ez okok alapján méltán csodálkozhatunk két körülményen. Egyik az, hogy Bethlen levelei szorgalmas nyelvbuváraink figyelmét a Károlyi intelme ellenére idáig elkerülték. Tanulmányokat, dissertatiókat írnak arról, hogy *negyed- és ötödrangú mai írók* különösen miféle jelzőket használnak, micsoda alanyokat vagy állítmányokat kedvelnek. Ellenben Bethlen leveleinek *szókincset*, sokszor sententiosus mondatszerkesztését, nyílt, egyenes, magyar beszédét tanulmányozásra nem méltatják. Pedig bizony megérdemelnék e levelek is azt, hogy bennük lelhető nem csekély számú s becses nyelvtörténeti jelenségeket egybe állítsák. Nem kicsinylem a jelzőt vagy az állítmányt Szomory Dezsőknél, de állítom, hogy Bethlen szókincse és szöfűzése sokkal értékesebb tanúságokat tartogat a kutatók számára, mint igen sok mai író! Dicséret illesse az egyedüli kivételt, *Jancsó Benedeket*, ki 1881-ben adott csupán a Szilágyi-féle gyűjtemény leveleinek szókincseiből egy kis szótárfélét, továbbá rámutatott néhány érdekes alaktani sajátságára.⁷

Mi a Jancsó által át nem vizsgált levelekből közlünk ime néhány érdekesebb kifejezést mutatványúl:

⁷ Magyar Nyelvőr X. k. 176—180, 268—272 és 312—315. lapján.

A tisztviselőknak fejekre parancsoljon = fejvesztés terhe alatt parancsolja meg. (Tört. Tár 1880 : 712.) — Derék harcz = döntő csata. (U. o. 725.) — Sem orczám, sem szóm nem maradt előttük = sem becsületem, sem tekintélyem. (U. o. 726.) — Megelégtetni = kárpótolni (U. o. 727.) — Századát kellett adnunk = perczentjét . . . megadjuk az árát. (U. o. 727.) — Valamíg a lélek testemben léssen = míg élek. (U. o. 740.) — Bő szókkal megírni = részletesen megírni. (Tört. Tár 1885 : 209.) — Igénként írni = szószerint. (U. o. 210.) — Asztalnyi hitlevél = nagy hitlevél. (U. o. 211.) — Talpaallya = talpalatnyi. (U. o. 214.) — Felbusult harag = bánatokoza, szenvedélyes harag. (U. o. 217.) — De az mostani változásoknak irigy napjai külömb természetben szoktak némely embereket öltöztetni = megváltozik a jellemük rossz irányban. (U. o. 240.) — Gyermeki hír = jelentéktelen, kósza hír. (U. o. 245.) — Idegenséget mutat = vonakodik. (U. o. 247.) — Minden egy jobbágyért, kettőért, vagy erdejében két avagy három szálfáért ne forgasson confoederatit = ok nélkül, kicsiny ok miatt ne legyen szerződészegő. (U. o. 251.) — Fejét, életét kötötte = halálra kötelezte el magát. (U. o. 432.) — Tanácsos ember = okos ember. (U. o. 466.) — Nekem is bőrömben jár életem = az én életem is kockára van téve. (U. o. 468.) — Könnyű asszonyoméék mellett otthon a meleg szobában nyugodni = tétlenkedni. (U. o. 468.) — Késő leszen az lovat akkor hizlalni, mikor harczra kellett mennünk = hasztalan erőlködés az elszalasztott alkalom után. (U. o. 636.) — De így szemmel veszedelmeket nem jó néznünk = tétlenül túrni. (U. o. 638.) — Ófelsége sem foghatja meg senki kezében a szerencsét = nem akadályozhatja meg a sikert. (U. o. 668.) — [A parancsol] siketségre vettétek = nem hajtótátok végre és nem is válaszoltatok rá. (Tört. Tár 1886 : 10.) — De bizony nem jön több Bethlen Gábor segítségére, megégetvén kása a száját, nem köti fel másszor az harangot falu fejében . . . = nem vonja magára az országot fenyegető veszélyt. (U. o. 12.) — Erdélt nem féltem én, mert meg sem meri büzleni azt az német uram török császár ellen, ott is feje-delem vágyok s leszek én = feléje sem mer közeledni. (U. o. 12.) — Nem lévén elhányó hitünk = eladó hit. (U. o. 27.) — Megborsolják az pornak eltitkolását = megbűnhődnek érte. (U. o. 50.) — Utolsó becsület megadása = temetése, végtisztessége. (U. o. 225.) — Késő leszen akkor betenni az kalitkának ablakát, mikoron a madár kirepült belőle = késő lesz a bánat. (U. o. 226.) — Vitéz hadakozó vezér kell, oly, ki a párnán ne üljön sokat, árnyékától meg ne ijedjen, az szép szónak keveset higgyen = edzett, bátor és szilárd jellemű vezér kell. (U. o. 227.) — Verten verik = ugyancsak verik. (U. o. 660.)

Másik sajnálatos körülmény, hogy *középiskolai tankönyveink* egyike sem méltatja Bethlent annyira, hogy legalább egyetlen egy levelét közölje. Pedig talán nevelési szempontból is értékeesebbek Bethlen levelei, mint

Faludi „Dardanus és Saraphina“ históriája, a mely bizony egyáltalán nem tud érdeklődést kelteni az ifjuságban a maga mondvacsinált, sőt mai felfogásunk szerint képtelen beállításával és meseszövéssel. A stilisztikai tanítás rendjén a *régi magyar nyelv*, a retorikai tanítás rendjén pedig a *levél elméletének illusztrálására okvetetlen fel kellett volna venni egyet-kettőt Bethlen levelei közül* is. És bizony az irodalomtörténetírás is helyesen járna el, ha Bethlen Gábor korának méltánylása alkalmával bármily röviden, de mégis utalna e levelek irodalmi érdekességére és belőlük szemelvényt is közölné. A Mikes-előtti gazdag levéltudományt egyáltalán nem is említik kézikönyveink. Pedig még a *történeti* szempont is megkívánja, hogy a hasonló műfajú régibb művekre is utalás történjék. Ennyivel legalább adósa a magyar tankönyvtudomány az *író* Bethlen Gábornak.

Igy pl. a IV. gimnáziumi osztályban a stilisztikai tanítás rendjén közölni lehetne az 1621 márczius 12-én Forgách nádorhoz írott levelet.⁸ A didaktikai cél itt a nyelv fejlődésének, a régi magyar nyelvnek szemléltetése. Erre ugyan alkalmas a levél szövege. Annál talánál, mert a tanuló ugyanekkor ismerkedik meg a történelem-órán. Bethlen Gábor egyéniségével és uralkodásának fontosságával. Tartalmilag is igen jellemző, mert ebben Bethlen azt fejté ki, hogy ha vele megkötik a békét, az ország a törököktől is mentesül, különben nem.

Az V. osztályban a retorikai tanítás rendjén a levél-elmélet szemléltetésére alkalmasak a Szilágyi-féle gyűjtemény 283 vagy 284 sz. a. darabjai. Ugyanekkor ismeri még a tanuló a történetírás elméletét, az anyaggyűjtés csinját-binját. Adjunk hát a kezébe egy levélformájú történeti kútfőt, mely Bethlenről nyert eddigi ismereteit különösen a külpolitikai viszonyok tekintetében gyarapítja.

Végül a VII. osztály irodalomtörténetében közölni lehetne valamelyik Pázmányhoz vagy Alvinczyhez írottat.⁹ Azt a Pázmányhoz való viszony, ezt meg az a tartalmi vonatkozás ajánlja, hogy belőle értesülünk arról, hogy a fejedelem lépéseket tesz, hogy külföldi tudósokat a gyulafehérvári iskolához professornak megnyerjen.

A sok alkalmas szemelvény közül csak éppen a példa kedvéért nevezük meg ezeket a leveleket. Mert van bőven alkalom a válogatásra. Természetes, hogy a tankönyv szerzője a megértéshez szükséges jegyzetekről gondoskodnék s hogy a tanár élő szóval bővebben is megvilágítaná a levelek tartalmát.

(Szászváros)

Dr. Kristóf György.

⁸ A Szilágyi-féle gyűjtemény 268—269. l.

⁹ A 453. sz. levél Szilágyinál 452—454 l. és a 470. sz. ugyanott; 453—460. l.

Dósa György forradalma.

(1514*)

Nemesség, jobbágság, a középkor legjellegzetesebb, egymást kiegészítő, elválaszthatatlanul összeforrott, anyagi létükben egymásra utalt és erkölcsi mivoltukban egymással mégis, homlokegyenest ellenkező intézménye közül a második legutóljára nálunk, hazánkban fejlődött ki. Az Árpádház kihaltát követett zavarokban mutatkoznak legelső nyomai, mikor Trencsényi Csák Máté mérhetetlen uradalmaiban a mezei és belső munkások adó- és napszám kötelezettségét a cseh úrbériségnek megfelelően szabta meg. A nép fölajdult s az Anjou Károly érdekében még mindig Magyarországon időző Gientilis biboros, pápai követ, 1311 július 6-án kelt oklevelében, egyházi átokkal sújtja a dölyfös nagyurat, mert le akarja venni a szegényekről a hatalmasok ígáját, hogy „minden rend, minden néposztály visszakapja régi jogait.” Máté úr tehát nem állott egyedül, különben a király 1324 januárius 21-én aligha rendeli el, hogy Erdélyben „a népek, vagyis jobbágyok — populi seu jobagiones” földesuruk beleegyezése nélkül sem úri, sem városi területen nem telepedhetnek le, s azokat, kik gazdájuk ellenére költözködtek el, vissza kell adni uraiknak! Ezt a dátumot mondhatnók a jobbágság születésnapjának. Tizennyolcz esztendő mulva kelt az 1342: XIX. t.-cz., mely a jobbágyokat megadóztatja telkenként, míg velük szemben a kiváltságosokat: papságot, nemességet, városokat tehermenteseknek nyilvánítja, de még „országglakósoknak” tekinti az adófizetőket is. Lajos király 1351: VI. t.-cz. azonban már csak a kiváltságosokat minősíti „regnicola”-knak, s ezzel alig emberöltő alatt befejeztetett a szomorú processus, mely a régebben egységes és szabad nemzetet ketté választotta, s a *nemzet* fogalmát a kiváltságosokra szorítva, a tömeget, az állam anyagi erejének majdnem kizárólagos alkotó elemét, kirekesztette abból, megfosztotta minden cselekvő politikai jogtól.

Nagy Lajos róttá jobbágságunkra ugyanazon törvénnyel a király, mint királyné uradalmaiban a kilenczedet „saját méltóságának gyarapítására” s a nemesség, papság, önálló városok birtokain is, hogy a parasztok annál hívebben szolgáljanak! Sajátságos okoskodás. Az új teherbe kény-

* Dr. Márki Sándor „Dósa György” cz. munkája nyomán, mely a Magyar Történeti Életrajzok 1913-iki XXIX. évfolyamaként jelent meg.

telenül-kelletlenül belenyugodott a nép, mert a gazdasági nagy föllendülés lehetővé tette, hogy terményeinek megmaradt 80 %/o-át kedvezőbben értékesíthesse, mint előbb a 90 %/o-ot. Új jövedelmi források nyíltak; a központi kormány pedig erős és hatalmas, mely féken tartja a túlkapasokra mindig kész úri rendet.

Zsigmond császár és király, Hunyadi János és Mátyás buzgó védői, támogatói a jobbágyságnak, különösen a nagy király. A nép helyzete kielégítő.

A következő áldatlan korszak aztán befejezte az Anjouk alatt kezdett rossz munkát. De a pórlázadás rettenetes vihara lassan készülődött. A nagy király holta után majdnem egész emberöltő telt el, míg a nemzet 90 %/o-át tevő néposztály keserősége, nyomorúsága annyira megnövekedett, hogy veszélyben volt már pusztá megélhetése is. A nemesség juttatta ide, melynek féktelensége, kapzsisága, Mátyás elköltözése után nem ismert határt, nem korlátokat. A főurak, főpapok, de kisbirtokosok is kizsarolták jobbágyaikat az utolsó falat kenyérig, s a szegény parasztot nem védelmezte senki; — hiába keresett oltalmat, igazságot. Bírái nemesek, ezek ülnek a kormányon is, a király pedig tehetetlen báb, játékszer a nagyok kezében. A pórságot kiforgatták mindenéből, ki a nemesi nemzet, mely pedig a nemesség hozta törvény szerint „keveset ér — parum valet“ parasztság nélkül. És mégis az egyik oldalon összehalmozódott minden jog és vagyon, a másikon pedig szomorú, sötét ellentétül csak vigasztalan, súlyos szolgaságot, nyomorúságot látunk.

Ily körülmények közt elég volt egyetlen szikra, hogy a tömérdek, könnyen tüzet fogó anyag lángra lobbanjon s elemi erővel törjön ki a forradalom egész hazánkban.

A katasztrófát Bakócz Tamás esztergomi bíboros érsek, konstantinápolyi patriarcha s az országtanács idézte elő a keresztes háború kihirdetésével. Erre volt bőven elég ok, de az időt, az ország belviszonyai miatt még a legnagyobb korlátoltság se választhatta volna kedvezőtlenebbül. Mátyás fekete serege rég elpusztult, a főurak csak külső dísznek, vagy önző érdekeik védelmére tartották bandériumaikat, a pénzügyek megromlottak annyira, hogy még a túlságosan szerény igényű Ulászló udvartartására se igen telt. Az uralkodó tekintélye elenyészett künn, az ország határain túl, mint benn, s helyette tizenegyezer kis király — földesúr uralkodott, saját érdekerületén korlátlan hatalommal, felelősség nélkül. A központi kormány a főméltóságok kölcsönös gyűlölete, víszálykodása, kapzsisága miatt csak névleges. Rendelkezései papíron maradnak . . . a törökkel kötött béke lejárában, az állam pénztára üres, az ország védetlen, s a háború előre veti árnyékát!

Ezt szívesen elhárították volna a középtengeri hatalmak, főként a pápa, s a török érdekeket mindig előmozdítani törekvő Velence ellen

megalakították a cambrai-i ligát: a Szent Szék, Francia- és Spanyolország, abban a reményben, hogy megtörhetik a hatalmas köztársaságot, Magyar- és Németország hozzájárulásával pedig a hitetleneket is. De mire kenyértörésre került, egymás ellen fordultak a szövetségesek: a pápa Velence pártjára áll, Spanyolország szövetséget köt a doge-val. Budán is alakult velencei párt, míg a többség a bomladozó ligához való csatlakozást kívánta, s a magyar diplomaták megkötötték a szerződést Miksa császárral s a francia király követeivel. Ulászló azonban halogatta a ratifikálást, bár a török békét se kívánta hosszabb időre megkötni. Szívesen fogadta tehát a biborosok meghívóját a pisai zsinatra, melynek nyíltan hirdetett célja az egyház általános reformja, a keresztény fejedelmek megbékítése, a titkos pedig II. Gyula letétele, és mint Budán rebesgették Bakócz megválasztása volt. Az országtanács teljes hétig foglalta a biboros esélyeit, mert Tamás érsek mint pápa az egész világon, mint Magyarország és a szomszéd államok legatusa Közép-Európában ugyancsak előmozdíthatja Törökország és Velence ellen az általános, nemzetközi háború ügyét. Ügyet se vetettek arra, hogy 1511 augusztusában az ozmánok már betörték Horvátországba. A háború azonban nagyhamar megszűnt, mert Sztambulban az egész birodalmat lángba borított szultán-változás történt. A véres küzdelmek kerek esztendeig dúltak, de az ólomlábon járó diplomácia nem tudta fölhasználni a zavarokat, s Ulászló elfogadta az új szultán, Szelim öt éves békéjét. A török háború gondolatáról azonban mégse mondott le, sőt megsürgette a biborosát. Bakócz tehát kieszközölte a II. Gyula utódjává választott X. Leótól a kereszties háborút hirdető bullát, bár a pápa csak erkölcsi támogatást ígért.

A bulla változatlan alakban hirdettetvén ki — lázadónak nyilvánított minden engedetlen — alig talált ellenmondásra. Az országtanácsban csak Tefegdy kincstartó szólalt föl ellene, de hamar elhallgattatták és elrendelték általános közzétételét. Bakócz Budán 1514 április 9-én olvasta föl a nép előtt, 24-én pedig, Szent-György napján Dósa Györgyöt a keresztiesek vezérének nyilvánította.

Dósa lófő nemes volt. Valószínűleg 1474 után született Dálnokon, Háromszékben, tehát a köznemességet támogató, védő, nagy király ragyogó idejében és a gyűlölt nagy uraknak tág kaput nyitó, idegennek született, idegennek maradt Jagello alatt serdült föl; látta, családjával együtt sinlette a II. Ulászló által kinevezett vajdának Báthory Istvánnak gyalázatos gádzálkodását; 1493-ban Bélteki Drágffy Bertalan követte a székelységet forradalomba sodort vajdát, ki ha eleintén kellő határok közt gyakorolta is hatalmát, a központi kormány tehetetlensége utóbb túlkapásokra csábította őt is, s 1503-ban már keserves panaszok hangzanak ellene; utódja Szentgyörgyi és Bazini Péter gróf idejében már teljes a fejletlenség; a három nemzet gyűlölködik, féltékenykedik; a rendes igazságszolgáltatás megbénul;

ököljog üti föl a fejét s Dósa Györgyöt okiratilag legelőszőr, mint útonállót említi Héderfaji Barlabássy Lénárt vajda, székely alispán 1507 július 19-én a szebeniekhez intézett levelében, melyben felszólítja őket, hogy indítsák meg ellene a pört. Miként végződött az eljárás, nem tudjuk, de Dósát Szentgyörgyi távozása után Szapolyai szolgálatában találjuk s mint lovas kapitány vett részt a vajda 1513-iki oláh-szerb háborújában, melynek befejeztével a nándorfehérvári helyőrségben maradt. Itt vívta meg nagy párbaját a szendrei szpahik bégjével a herkulesi erejű, epirusi Alival. 1514 februárius 28-án a vár alatt terülő mezőn mérték össze kardjukat, s Dósa leütötte egyetlen csapással ellenfele pánczélos jobb karját, aztán megölte, kizsákmányolta. A párbaj, e katonailag sivár korban nagy föltünést keltett, s Dósa maga is nagyra tartván sikerét, híva vagy hivatlanul Budára ment, hogy elvegye vagy megkövetelje kellő jutalmát, s a sors haragja a kurucz vezerséget dobta ölébe, a saját, mint nemzetünk mérhetetlen szerencsétlenségére, mert a hadviseléshez értő urak közül senki se akarta elvállalni a paraszt keresztések háborújának a vezérletét. Mindenki megfélemedezett Hunyadi Jánosról, s a mit korának legnagyobb embere még dicsőségnek tartott, ők megalázónak vélték és banderiumaikat se állították ki.

A bulla kihirdetését különböző vidékeken különbözően fogadták. A nemzetiségi területeken elég közömbösen, míg a magyar nép nagy lelkesedéssel s tömegesen kelvén föl fegyveresen igyekezett a főváros felé, melynek környékén és Pest külvárosaiban, meg körötte helyezkedtek el a legelső csapatok, míg mások Nagyvárad, Kalocsa, Székesfehérvár, Bács körül stb. Valóságos népvándorlás támadt; üresen maradt tömérdek falu, mert lakosságuk fölkerekedett papjával, bíráival, esküdtszékével egyetemben. Sűrűn csatlakoztak nemesek is: a mármarosiak majdnem mindannyian, sokan Szathmárból, Békésből, a Tisza vidékéről, főként egytelkesek, kiket a jobbágyoktól csak személyes szabadságuk különböztetett meg. Nagyjából ugyanazon elemekből alakult az 1514-iki kereszties sereg is, mint az 1456-iki: papok, barátok, tanítók, tanulók, kispapok, mesterelemek; ezek képviselték az értelmiséget, míg a nyers erőt a parasztság tömegei adták. A forradalmi seregek rendes képe.

A keresztiesek számát az egykorúak mint közelkorúak különbözően becslik; a kicsinylők 8—10.000 embert látnak együtt még július derekán is; a nagyot látók pedig csak Pestvidéken 30—100.000 embert keresnek. A 30—40.000 főt talán elhihetjük, az összes keresztiesek száma pedig valószínűleg megközelítette, ha meg nem haladta a 100.000-et.

A szünni nem akaró népvándorlás mezőgazdasági válsággal fenyegetvén a földesurakat, egyre nehezebben bocsátották el jobbágyaikat, majd tiltakoztak távozásuk ellen, utóbb pedig ugyancsak durva erőszakkal tartották vissza őket sokfelé, a táborban levőket pedig övéik sanyargatásával kényszergették haza. Ennek nagyhamar híre futamodott a keresztiesek közt

és nagy fölháborodást okozott, a kormánykörökben pedig érthető izgalmakat, mert attól tartottak — és méltán — hogy a nép, ha nem kap elégtételt, maga szerzi meg azt, a mi egyértelmű lenne a nagy vállalat meghiusultával és belső háborúval, éppen mikor a török Dalmáciában már ostromolja Knint. Bakócz tehát május 15-én meghagyta Dósának, hogy haladéktalanul induljon a tengerpartra, főbb kereszttest ne fogadjon táborába, a haza kívánczókat azonnal bocsássa el és ha nem engedelmeskedik, vezértársaival egyetemben a haza ellenségének tekintik.

Dósa azonnal közzététette a Budáról vett parancsot, mely azonban nagyon leverőleg hatott a többségre. A nyomasztó hangulatot, a tömeglélek kellő ismeretére valló pia fraus-szal helyreütvén a vezér, vagy a sereg legnépszerűbb papja Lőrincz, másnap, 16-án fölszedte sátrait s megindult Czegléd felé, hogy ott egyesüljön a másfelé gyülekezett kereszttesekkel, de visszahagyta Szaltresi Ambrus pesti posztókereskedőt vagy 3000 emberrel a város alatt, utasítván, hogy folytonos portyázással tartsa félelemben a vidéki nemességet. Ugyanekkor Lőrincz pap a bácsiak, Barabás pap meg az egriek elé ment.

A főszereg két hadtestre oszolva vonult a Tisza mellékre; az elsőt maga Dósa vezette, a másodikat öccse Dósa Gergely.

Forradalmát voltaképpen Czegléden szervezte. Itt adta kiáltványát mint „vitéz katona, a keresztetek istenáldotta népének fejedelme és főkapitánya, csak Magyarország királyának s nem egyúttal az urak alattvalója!“ Forradalmár tehát, de híj alattvaló, ki az urakat lázadóknak bélyegzi, mert a nép ellenségei és halálos fenyegetésekkel szólítja táborába a tömeget: „hogy rögtön és azonnal a mint jelen levelünket látjátok, minden kése-delem és kifogás nélkül jőjjetek, repüljetek Czegléd városába és siessetek, hogy a szent csapat és áldott gyülekezet... a hűtlen és gonosz nemeseknek erejét és kezét megfékezni és megzaboláznai tudja!“

Ez tehát nyílt hadüzenet, melyet nyomon követett a tett.

A manifesztum valószínűleg május 20-ika körül kelt, minden valószínűség szerint a táborban tartott népgyűlés után, mely Dósát talán saját kívánságára kikiáltatta vezérévé, főkapitányává, hogy fölülről kapott hatalmát most már a szabadnak tekintett nép is megerősítse; de fejedelmévé alig választotta, különben a temesvári vérbíróság, majd az országul történő visszatörülés alig mulasztja el szemére vetni e bitorlást. És ha a „*fejedelem*“ a „*dux*“ szó benne volt a mindenesetre magyar, eredeti szövegben, úgy azt egyjelentésűnek vették a „*főkapitány*“ szóval, még Dósa halálos ellenségei is, különben nem mondaná egy lélekzettel, ugyanazon mondatban, hogy „Magyarország királyának... alattvalója.“ Fejedelem és mégis alattvaló, hazánkban, hol a hűbériségnek még külszíne se tudott meghonosulni, képtelenség, ismeretlen fogalom, mely papirosra se kerülhetett, akkor se ha maga Dósa diktálta a kiáltványt, még kevésbé, ha azt vala-

melyik, a táborához tartozó pap, tanító vagy diák fogalmazta, mert ezek nagyon jól tudták, hogy Magyarországon a „főlség“ egy és oszthatatlan. Azt is gondolhatnók, ha valamelyik pap, talán Lőrincz fogalmazta a kiáltványt, hogy a „fejedelem“ szót bibliai értelemben, a bibliai gyakorlatnak megfelelően használja: a zsinagóga fejedelmei, a mely beszédalak meg-honosult az egyház hivatalos nyelvében is: egyházfejedelmek: a püspökök, érsekek, bíborosok. Az egyházfejedelem szó se jelent tehát souveraint. Dósa proklamációjában se jelentette azt.

Hogy a népgyűlésen a választáson kívül mi történt, arról senkinek sincs tudomása; kész, előre megfogalmazott javaslatokkal semmi esetre se foglalkozott. Beszélt Dósa is. És ha volt politikai vonatkozás, — ezt föl kell tételeznünk — beszédjében, alig volt több, mint a türhettelen állapotok orvoslása, a nép főlszabadtítása, az urak vagyonának elfoglalása, de, hogy ez miként történjék, miként részesüljön a nép és milyen méretű, politikai jogokban, arról Dósának nem volt, nem is lehetett teljesen tiszta képze- te. És még sem „volt olyan közönséges néplázító, mint a milyenek többnyire festik — írja monografusa: Márki Sándor — hanem egy társadalmi és politikai forradalomnak ösztönszerű vezére, ki a nemesség túlkapásaival szembe a nép kívánságait állította.“ Vezére, nem ösztönszerű, de akaratlan vezére, kít a véletlen sodort élére a rosszul előkészített vállalatnak, melyet a kormányférfiak tévedései, hibái, korlátoltsága, tapintatlansága, az anyagi érdekében veszélyeztetett, a tömeglelket nem ismerő nemesi nemzet erőszakossága sodort forradalomba, melynek a czeglédi gyűlés óta önválasztotta vezére Dósa, ki épp úgy, mint népe a régi szabadságot akarja helyreállítani, melynek, a székelységet leütve, már emléke is elhomályosult, mely nem emlékezésül, forró vágyként élt százvezrek lelkében, forró vágyként a testet, lelketőlő szolgaságból való menekvés, hogy ismét emberek lehessenek, mint a nemesek, uraik, kik állatsorba szorították őket. És Dósa székely volt! A székelyek pedig sok rajtukütés, ellenük való agyarkodás, vajda uraimék basáskodása ellenére is megtartották ősi szabadságuk nagy részét. A legszegényebb székely is szabad gazdája volt kis foltocska földjének, tagja a falu közösségnek. Ezt a székely szabadságot akarta kiterjeszteni Dósa az egész országra. Csak ezt ismerte, csak ennek a képe lebeghetett lelki szemei előtt. És ha ezt akarta — mást nem akarhatott, mert más demokratikus szervezetről sejtelve se volt — úgy tudta, hogy mit akar, hogy miért nem tette le a fegyvert, ha nem ment a török ellen. Olyan személyi és vagyoni szabadságot akart országu- l, milyen a régi jó időkből, már csak az ő szülőföldjén, fatornyos hazájában a Székelységben maradt meg. „Székelyország lakói és az egész Székelyföldön lakó Székelyeknek közönségesen, minden felső és alsó renden levői“ csak nyolcz esztendővel azelőtt is gyűlést tartottak Agyagfalván, hogy „különféle egyenetlenségeket és hitvány szokásokat eltörölnének és elhagynának“; „mert a

békességnek ellenkezője: az irigység és az egyenes egyességnek ellensége: a kevélység, minden nagy országokat elpusztítanak és az előbbeni állapotjukban megrontanak“, mondta az agyagfalvi gyűlés s nagy igaza volt: Magyarországot megrontotta az irigység, kevélység. És Dósa „talán maga is ott volt a *mindenrendű* székelyeknek ezen a gyűlésén; s a „különféle egyenlenségek és hitvány szokások eltörlésével, elhagyásával“ lehetségesnek tarthatta, hogy Magyarország is *mindenrendűeknek* ilyen nemzetgyűlésén határozzon a maga sorsáról. Dósa tehát demokráciát akart, de ezt akkor csakis a nemesi Magyarország romjain és romjaiból lehetett volna megalkotni, oly áthidalhatatlan az ellentét a nemesség és parasztság közt?

Dósa táborának Pestről való elindulása volt a jeladás arra, hogy megkezdjék a küzdelmet az egész országban. Az első pillanatokban meghitte a kormány, hogy a gyülekezéssel járó zenebonák elfojtására a vármegyék nemes zászlai is elegendők. Pest, Nógrád, Hont, Heves rendjei fegyvert fogtak már Sz.-György napja előtt, s a hol elérték és tehettek, szétverték a kereszteseket.

Az első kihágásokat majd vérengzéseket, rablásokat a pesti csapatok követték el — jó ideig megtorlatlanul, mert a király parányi zászlóalja nem mert szembeszállani velük.

Dósa Czeglédről gyors menetekben vonult a Tisza felé s Varsánynál ütött tábort; másnap Mezőtúron van, aztán Ege faluban, majd Békésen. Ide várta és sürgette a nemesi hadakat is, de helyettük megérkeztek a bíboros és az urak tiltó levelei. „Nem vagyok én se gyerek, se bolond, hogy tréfát lúzenek velem“, pattant föl Dósa. „Fogadom az Istenre és szentekre, hogy összetörom őket!“

A kocskát elvetették és Dósa csak a nemesség elmaradása és a tiltó levelek vétele után lesz lázadó. Csak ekkor égeti el maga mögött a hídat és a mint megértette, hogy a „főurak nem a török, hanem inkább a szent kereszt ellen akarnak hadakozni, nem félt többé tőlük, mert már 20.000 embere volt“ — írja az egykorú Szerémi.

A szakítás után Békésről Gyula ellen vonult, de félbeszakította az ostromot, mert értesült, hogy Csanád alatt veszedelmes számban gyülekeznek a nemesek. Egyik hadnagyát Balogh Istvánt küldte ellenük, majd ennek kudarcza után személyesen tört rájuk Nagylak és Csanád közt. A támadást Csanádnak a keresztesekkel rokonszenvező husszita telepesei s a velük egyetértő belső lakosság kezdte a kastélyt övező tölgyfapalánk folyújításával. A koczka a nemesek ellen vetett. Báthory István egerútat talált, Csáky Miklós püspök pedig a várba zárkózott, majd éjszaka megkísérelte a menekvést. De Dósa sajkásai fölismerték őt a Maroson, utólérték, elfogták. A vezér karóba húzatta. Ugyanígy halltak meg Dóczy György, Orosz András, Thornallyay Mihály; Ravazdy Pétert állítólag

keresztre feszítették; Telegdy István kincstartót, ki Oláhországba igyekezett, czölöphöz kötve agyonnyílaztatta, puskáztatta — Apátfalván.

A forradalomnak meg voltak tehát nemes vértanúi. Számukat Bakócz biborossal, Perényi nádorral és Szathmáry kancellárral akarták betetőzni. Ez csakugyan egyértelmű lett volna a régi rend leghatalmasabb oszlopainak a kidöntésével s az egész ország lángbaborításával. Utána csak a királygyilkosság következhetett volna. Nem történt meg, de elég ennyi is, hogy megkezdődjék a leghesebb ellenhatás, melyet aztán éppúgy nem tudtak megfékezni, a kik megindították, mint Dósa se tudta fékezni már se saját szenvedélyét, se boszuját, sem környezetét, sem a tömegét, mely már 80.000-re szaporodott zászlai alatt.

Az egykorúak, későbbi krónikásaink, de a XVIII. század s a következő történetírói is még a régi hagyományok közt növekedvén, konzervatív szellemüket nem tudják megtagadni és Dósát a legközönségesebb latornak minősítvén, nem találnak eléggé sötét vonásokat jellemzésére. Valóságos ördögnek festik, pedig a „történelemben nincsen se Isten, se ördög — mondja Salamon Ferencz — csak emberek!” és ember volt Dósa is, talán kissé korlátolt, sokat szenvedett, sok megaláztatást kiállott, képességeit messze meghaladó magasságokba vágó ember, kinek rossz szenvedélyeit az ötébe hullott hatalom egyszerre fölszabadította, hatványozta. Ember volt, ki nem jobb és nem rosszabb a többi forradalmi népeznél, de talán jobb mint Szapolyai, ki sokkal súlyosabb beszámítás alá esik minden fórum előtt, mert kellő műveltségű nagyúr. De az apátfalvi kegyetlenségek mégse menthetők, legföljebb taglalhatók s akkor se lesznek sokkal rosszabbak, ha elismerjük, hogy Csáky és Telegdy halálában része volt Dósa személyes boszújának, a püspök ellen katonai becsületének megsértése, a kincstartó ellen a keresztes háború ellenzése miatt. A hatalom szemében ezzel kiengesztelhetetlen bünt követett el, míg a parasztság szemében félistenné vált, ki ledönti a régi bálványokat, melyek előtt rettegve hajolt meg minden pór. Most már a lelkiüket is odaadták érte s készek követni őt minden poklokon keresztül. Szentül hitték, hogy megmenti őket, meg örökre a százados szolgaságtól. Dósa tehát az urak és Bakócz okozta szakítás után, melyet, ha nem akarja, hogy népe ne tépje őt rögtön izekre, nem hagyhatott megtorlatlanul, nem állhatott meg többé, s további kegyetlenségei csak az apátfalvi vérengzés következményei, melyeket éppúgy helyeselt és szentesített népe, mint Csáky és Telegdy, meg a többi nagyúr halálát. Apátfalva után csak a hadműveleteket irányíthatta s a tömeg vakon ment utána, de szellemének, a forradalom szellemének, nem volt ura többé, mint nem volt az a tömeg sem, melyet megszállott a forradalmi örület. Felelősség tehát csak annyira terheli őt, mint terhel bárkit, katonát, minisztert, pártvezért, *ki valamely nagy köz- vagy magánérdek szolgálatába szegődött.*

Dósa hadainak garázdálkodásáról szóló hírek villámgyorsan járván be az országot, tódítva, nagyítva szállottak szájról-szájra, rémületet keltve mindenfelé. Budán halálos rettegek közt élt a király... Maga a kormány legalább kezdetben szépszerével kívánt boldogulni, de nem annyira benső érzelmeit követve, mint inkább határtalan gyöngeségének, tehetetlenségének érzetében. Tette csak május végén határozta magát Ulászló s összehívta a királyi tanácsot. A beteg nádoron kívül megjelentek az urak talán mindannyian, s május legutolsó két-vagy három napján tartották üléseiket. Hangulatuk rendkívül nyomasztó volt, tudván, érezvén mindannyian, hogy nagy részük van az általános veszedelemben, főképp Bakócznak, kit már azzal vádolt a nemesek közvéleményének jelentős része, hogy az urak kiirtására hírdette ki a bullát s Dósa csak a biboros eszköze. A vád alaptalansága nyilvánvaló volt, de Bakócznak mégis védekeznie kellett ellene. A suttogók elhallgattak, s elfogadták a primás indítványát, hogy mindenekelőtt a belső védekezést szervezzék. Szapolyai Jánost és Báthory Istvánt bízták meg a fővezérlettel, a Pest körül táborozók szétverésével pedig Bornemisza Jánost, mert addig semmit se tehetnek a főtömeg ellen, míg a közvetlenül fenyegető veszedelemtől meg nem szabadulnak. De azt, hogy mikor szállhatnak szembe magával Dósával, senki se tudta még megközelítőleg se megmondani.

Alig ha nem az országtanács tudtával, vagy éppen kezdesére történt, hogy Ulászló kiváló belső emberét Nikolást elküldte a kurucz vezér táborába, minden valószínűség szerint a miatt is, hogy Budán időt nyerjenek. Utasításait nem ismerjük, küldetésének eredményét se, csak sejtjük, hogy hiábavaló volt, ha találkozott is a kurucz vezérrel, mert az események rohamosan fejlődnek.

Június első tizedében Aradot dúlta végig a főszereg, elfoglalta Radnát, Lippát a Maros legnyugatibb és utolsó szorosának kulcsát.

A pesti csapatok vezére Száléresi, Dósa táborában Dósa Gergelylyel mindig a mérsékelt irányt képviselvén, a főhadak elvonulása után se változtatta magatartását. A rablásokat, gyilkosságokat tőle telhetőleg korlátozta s befolyásának tulajdonítandó, hogy a lassanként kétszeresre emelkedett serege nem rontott reá a kétségbeesett védetlen Budára. Az urak e mérsékletet gyöngeségnek minősítvén, sűrűn és válogatott kegyetlenségekkel végeztették ki — a még mindig békére hajló király ellenére — a kezükbe került keresztéseket, négyeltették a papokat, barátokat... hajszálnyival se voltak jobbak Dósánál. De vakot vetett számításuk; a keresztéseket nem félemlítették meg; inkább olajat öntöttek a tűzre, s a gubacsi táborban már azt tervezgették a vezérek, hogy éjszakának idején rontanak Budára, fölperzselik, kirabolják s elkergetik Ulászlót az urakkal együtt.

Míg ez a tábor együtt volt, a szomszéd s közel vármegyékben se lehetett békeség. Nógrád, Hont, Pest és Heves egyesült nemes zászló-

aljai a hevesi Pásztónál súlyos csapást mértek a keresztiesekre, de alig végeztek velük, két új csapat kelt át a Tiszán Pest felé sietve. E hírre Bornemisza lóra parancsolta a királyi bandériumot s június 21-én Cubacson szétverte a pestieket; ugyanaznap kergették szét a Pásztónál győzött urak Debrő mellett a hevesieket. De míg a pestiek teljesen szétzüllöttek, ezek újra összeverődtek, sőt annyira megsaporodtak, hogy elég erősnek érezték magukat Eger megszállására; Estei Hyppolit sáfárja azonban szétrebbentette őket, mielőtt tervüket valóra válthaták.

Gömrőben, Borsodban kevés sikere volt a forradalomnak. Annál nagyobb a Fölvidéknek Ungtól Erdélyig terjedő keleti részén, főként Máramarosban, melynek csatlakozott egész nemessége is. Szatmárban, Szabolcsban szintén hozzájuk állott a kisbirtokosok tetemes része. Biharban oly tömegesen fogtak fegyvert, hogy Nagyváradot majdnem két hónapig szorongatták. Szilágyba Várad alól terjedt át a tűz.

A Duna—Tisza között Lőrincz pap egészen megnyerte Dósának s Kalocsa érseke Frangepani Gergely Bács várába szorult. Csongrád s a szegedi tanyák népe egészen a keresztieseké. Bodrog és Bács szintén. Itt harcoltak a fehérvármegyei csapatok is, melyeknek vezére Nagy Antal kikiáltatta táborában, hogy: „Senki se úr Magyarországon csak László király, az ő fia Lajos és Székely (Dósa) György; azután meg Nagy Antal!” És míg Nagy a két vármegyét dúlta, égette, vezértársa Pogány Benedek Bács várát szorongatta, hol úgy megnövekedett a számuk, hogy Borbás pap az ostrom sikerének veszélyeztetése nélkül kelhetett át a Dunán s elhatolhatott Szalánkemenig, mely meghódolt. Az aldunai szerbek vajdáikkal együtt csatlakoztak. Nagy Antal végül elfoglalta Péterváradot s ezzel hét vár, köztük Szalánkelemen és Pétervárad országos jelentőségűek, került a kezükbe.

Az aldunai keresztiesek ellen két oldalról indult meg a támadás. Nándorfehérvár s már útban voltak Bornemisza csapatai is. A nándori csapatok közt kevés a magyar, legtöbb a rác, kik valóságos hiénái a harctérnek. Most is a város kirablásával akarták kezdeni Kamancz ostromát, de Nagy Antal megszalasztotta őket. A vezér innen Temesvár felé igyekezett s Perlaknál kelt át a Tiszán. Az időközben megérkezett királyi s nemes csapatok azonban beérték s rögtön híradókat küldvén a kurucokhoz „hitet kiáltatának a szegény keresztieseknek.” A nép nagyobb része még azon este átfutott az urak táborába, hol becsületesen megtartották az adott szót. Nagy Antal mire fölvirradt, ugyancsak kevesedmagával maradt. De ezek hívek mindannyian. Hűséget esküdtek egymásnak kölcsönösen s bevonultak és bezárkóztak a templomba, — de letették a fegyvert, mielőtt vérontásra került volna. Budára vitték mindannyit s kivégezték a szokott kegyetlenséggel. „És mikor a foglyokat a vesztőhelyekre vitték — írja az olasz szemtanú — menet közben valamennyien a maguk

magyar nyelvén daloltak! Mint a „walesi bárdok“ vagy a girondeiak! De nyolcz emberöltővel előbb a walesi bárdok éneke holtig „fülébe zúgta átkait“ I. Eduardnak, a girondeiak dala kilencz nemzedékkel később a rémuralom halotti éneke lett, — míg a szegény parasztoké elhangzott a pusztában, mert a forradalmat csak akkor ismerik el jogosultnak, ha győz! Ha legyőzetik, úgy hívei, ha nemesek is, az angol Magna Charta-ban, mint magyar Arany Bullában biztosított jog ellenére is vérpadra kerülnek; még inkább tűzrevalók a szegény parasztok, kik fegyverhez nyúlván előjogokat támadtak meg, kik jogokat merészeltek követelni. A forradalmaknak, sokkal ritkábbak lévén a háboruknál, nincsenek tételes törvényei, mint a jus gentium szárnyai alá helyezett a mindenkori kormánykörök vagy közvélemény által jogosnak, avagy jogtalanak minősített tömeges vagyon-és emberpusztításnak; fegyveres hívei tehát akár szegény munkások, napszamosok, parasztok, akár nemesek, nagyok és gazdagok, mindig szokatlant, a meglevő renddel vagy rendszerrel ellenkezőt, tehát megbotránkoztatót az az erkölcstelent cselekszenek, mit meg kell torolni, sokkal több vérontásával, mint a mennyit a győzők vesztek.

A Dunántúl nem volt nagyobb jelentőségű mozgalom.

A földrajzi viszonyainál fogva majdnem önálló Erdélyt, későbbben érte el a forradalmi láz.

Bakócz a büszke Gútkeled nemzetségből származott, Kisvardai Várday Ferencz erdélyi püspököt nevezte ki a keleti részek legatusává, de a bíboros levele nem keltett örömet; a multat nagyon jól ismerő püspök pedig veszedelmesnek tartván a bullát, kihirdetését halogatta, mikor pedig visszavonták, levéltárába helyezte. Mégis köztudomásra jutott s legelsőül a szászvárosi „bolond gvárdián“ hirdette ki. A nép sűrűn kezdett gyülekezni, de a püspök és alvajda, a távollevő Szapolyai János helyettesének tekintélye, fegyveres ereje megakadályozta a kitörést. A nép csöndesen maradt, bár a forradalom vezére székelyföldi, kiről mindenki hitte, hogy benyomul Délkeleti Felföldünkre s itt gyűjti össze főerejét, hol könnyen keletkezhetett volna paraszt köztársaság, mint kétszáz esztendővel előbb Svájcban. Erdély teljesen nyugodtnak látszott és Szapolyai úgy vélte, hogy kivonhatja hadait Dósa elnyomására és ugyancsak sietett haza, ... június 7-én már Déván volt.

A vajda elsősorban Erdély békéjét akarta megóvni, és ha kell megvédeni határait, de a Temesvárba szorult temesi gróf fölszólítására, a tekintélyes hadat gyűjtött püspök, a gyulafehérvári tanácskozáson hathatós szavakkal sürgette Báthory megsegítését. Ugyanezt kívánta az éppen Erdélyben időző Werbőczy István. S a harczias vajda hajlott kérésükre, maga is hozzálátván a fegyverkezéshez. Közben megérkezett az egyre jobban aggódó király sürgetése, de június három első hete mégis csak előkészületekkel telt el június 19-én közli Szapolyai a királyi sürgetést az erdélyi hatóságokkal, teljes

hatalmat adva nekik, hogy „egyenként és összesen azonnal elfogjanak és letartóztatassanak nemre való tekintet nélkül olyanokat, kik kuruczoknak vallják magukat, vagy azt állítják, hogy azok akarnak lenni s az elfogottakat lefejezni vagy megnyúztatni, megsütni és a tőlük telhető legrémítőbb kínzásokkal megölni, büntetni, megfenyíteni és kiirtani teljes és mindenképpen való joguk legyen, a királynak említett leírata és a vajdának ezen nyugvó fölhatalmazása és tekintélye alapján.

„Szörnyűbb statariumot — mondja Márki — még senki se hirdetett Magyarországon, mint Szapolyai János, ki Dósa Györggyel szemben így vette át az ellenforradalom szervezését, vezetését.“ Tökéletesen igaz. Szapolyait kellő műveltségben részesítették, vallásosságával is gyakran tüntetett, éppoly kényes tehát mentegetnünk, mint Dósát. De ha magyarázhatók, taglalhatók a kuruczvezér kegyetlenségei, taglalhatók János vajda tettei, rendelkezései is.

Dölyfős apának — kit elbódított, hogy a tehetségek nemzetségtáját nem igen vizsgálta Mátyás, fényes pályafutással éppen nem kecsesgató helyzetből emelt Szapolyai Imrével egyetemben magas polczra — fia és még dölyfösebb anyáé, Hedvig tescheni hercegnőé, ki fiát királynak, leányát, királynénak nevelte; olyan szülők sarja tehát, kik nagy magasságból tekintettek a világba, lenézve, megvetve minden alattuk levőt, főként parasztot, kit Hedvig hercegnő hazájában már nem vettek emberszámba, sőt akadtak kik még az urakkal közös őseredetét is elvitatták tőlük. És már nálunk is olyan idők jártak, hogy ez a felfogás tért hódíthatott, mert a nemzet régi egységének még emléke is elenyészett. Ismeretlen képzet volt már. Szapolyai lelki szemei pedig sokkal gyöngébbek, hogysen a múlt ködében megláthatták volna, hogy egykor a nemzet rétegei közt nem emelkedtek áthághatatlan választó falak. Ő csak a nemesi nemzetet látta, melyet a „barmokhoz hasonló tömeg“ ki akar fosztani, meg akar semmisíteni. S ebben tökéletesen egyetértenek anyja és fiú és annyira rokonszomszág — még telepathiára is gondolhatnánk —, hogy egy és ugyanazon napon nyilatkoznak mindketten. János vajda június 19-én adja ki rendeletét a felelősség nélkül való tömeggyilkolásra; anyja ugyanaznap írat Trencsén várából Kézsmárk bírájának, esküdt polgárainak, hogy a zsákmányt és zavargást a keresztény vallás békéje, nyugalma elé helyező világi papokat, szerzeteseket, kik a népet a kereszt jele alatt fölkelésre izgatják, fogják el, és zordon halállal öljék meg akár az ő uradalmából valók, akár nem.

Az apagyilkosságot könnyebben megbocsátjuk — írja Taine — mint a vagyonunkból való kiforgatást! Szapolyai pedig nem látott és nem is láthatott egyebet a parasztság mozgalmában, mint zsákmány és rablás-vágyat, uraságra törekvést. És ez megbocsáthatatlan bűn, melynek megtorlására a legkínosabb halál se elegendő. S ebben a tekintetben egyetértett vele a gubacsi csata után Bornemisza János, Nagy Antal és társai kegyetlen

kivégzésével az országtanács. A vajda eljárásában tehát igen kevesen találhattak kivetni valót, az óriás többség pedig helyeselte, különösen Erdélyben, hol a jobbágság sok tekintetben még lekötöttebb helyzetben fengette napjait, mint a magyarországi, urai pedig inkább féltették anyagi jóllétüket, mint nyugoti szomszédjaik, mert távutról sem voltak olyan gazdagok, mint amazok. Szapolyai tehát sokaknak a lelkéből beszélt június 19-én. És fölfogása, meggyőződése még huszonhat hosszú esztendő mulva is ugyanaz: „... örökké — mondta a parasztságról mikor Majlát ellen készült — csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell el is tagadja.” Ezt a haszonlesést, önzést, árulást látta csak, „paraszt Dósa uram” forradalmában is, bár rajta mult, hogy más irányt vegyen az, hiszen vezére lehetett volna s talán Hunyadi János babérait elhomályosító koszorút fűzhet homlokára, ha a hitellenek ellen vezetni a népet.

Erdélyben a nemesi nemzetnek ő volt legnépszerűbb embere, de népszerű a magyarországi köznemesség körében is, mert apja Bécs kormányzója, majd nádor, mint Hunyadi János közülük emelkedett ki, s míg Ulászló gyermektelen volt, neki szánták Sz. István koronáját, abban a boldog reményben, hogy második Hollós Mátyás lesz a trónon. Érdekében erőszakolták ki az 1505-iki törvényt, mely ugyan csak 1526 november 3-án érvényesülhetett, fia születvén Ulászlónak, de népszerűsége ezután se csökkent, és talán a keresztesekhez csatlakozott köznemeselek pendítették meg Dósa táborában, hogy „László” helyett őt válaszsák királyukká.

Ez alatt Dósa Temesvár alá ért, körülfogta, a vadvizeket lecsapoltatta s ugyancsak szorongatta a várbelieket.

A tábori élet unalmát lakomákkal s a közel erdőben való vadászattal lúzte el a vezér. Táncz, tréfa, borozás felejtette a kuruczokkal a sok sánczásás, folyó szabályozás és mindennapos csetepaték fáradalmait, míg az ostromlottak szűkölködni kezdtek már a második héten. Reáfanyalodtak a lóhúsrá is s akadtak, kik a kapuk megnyitását kezdték rebesgetni.

Báthory tartotta bennük a lelket, bár nagyon jól ismerte a helyzetet. Sürgős segítséget kért Budáról, de hiába. Ekkor szánta rá magát, hogy személyes ellenségétől, a gyakran lenézett, mégis irigyelt Szapolyaitól, az új főkapitánytól, személyes ellenségétől kérjen erélyes és gyors támogatást.

Szapolyai, bár bőven elég dolgot adtak neki az erdélyi bajok, teljesítette a kérelmet, „mert politikai múltját tagadta volna meg s elzárja jövő emelkedésének útját” ha nem segít a nemességen. Most már saját költségén szerelte föl seregét, de előbb kellő biztosítékot szerzett arra, hogy az ország visszatéríti költségeit. Ez meg is történt, mert az 1514: I. t.-cz. 3—4. §-ai a hadi adó minden forintjából 20 denárt utalnak ki neki.

Szapolyai komoly készülétei hasonlóképpen buzdítván a nemességet, a vajda hadainak száma oly rohamosan növekedett, hogy július legelejen megindulhatott. Erdély védelmét és belső békéjének biztosítását Thor-

nallyay János, Barlabássy Lénárt, Bánffy János és Drágffy Jánosra bízta, kik elég tisztességesen oldották meg föladatukat, bár az Érczhegységben, s az éjszaki részekben a vajda távozása után elég nagy hullámokat vetett a forradalom. Néhány várral együtt Kolozsvár is kezükbe került.

A főserég a Maros völgyéből a Sztrigy mentén fölfelé ért a hátszegi völgybe, melyen átvágya a vaskapui hágóba jutott, hol hetvenkét esztendővel előbb Hunyadi János megsemmisítette Szádüddin basa 80.000 főnyi seregét — majd a Bisztra völgyén lefelé a Temesébe ment s fölfelé haladva gyors menetekben érkezett július 15-én a kurucz tábor közelébe és mielőtt észrevették volna csatarendbe állította hadait, melyeket eddig elrejtett talán az erdő. Aztán dobszóval és trombita harsogás közt vonult ellenük az ulicsi mezőre.

Dósának rémülten jelentették az előörsök, hogy közel az ellenség lovassága, mire a vezér azonnal kiadta rendeleteit. Ő maga vezette a középet, Gergely a jobb, Lőrincz pap pedig a balszárnyat.

Dósával maga Szapolyai szállott szembe s palotásai és székely lovassága oly erővel támadtak a keresztiesekre, hogy azok engedni, hátrálni kezdtek, bár a vár felől nem fenyegette veszedelem őket, mert Báthory kitörése elmaradt.

A hátrálás nagy megfélemléssel, zavarral történhetett, mert a menekvők közé vagy elé vágatott Dósa nem tudta megállítani a tömeget se szavával, se példájával. E közben tört reá a Szapolyai közelében maradt Petrovics Péter és súlyosan megsebesítette őt lovával együtt. A megriadt állat levette félholt gazdáját, s a kereszties vezért elfogták. Szapolyai vágya teljesült, a „nagyravágyó paraszt“ élve került kezére. Majdnem egyidejűleg érte ugyanaz a sors Gergelyt is.

A fő nélkül maradt sereg hamar megzavarodott.

A harc vad mézárlassá fajult. Talán 20.000 estek vagy pusztultak el, nem számítva a szerencsétleneknek a táborban elfogott, tömérdek hozzátartozóját, kiket majdnem kivétel nélkül éhen vesztettek el, s Ulászló mégis úgy tudta, hogy a parasztok Temesvár alatt volt egész seregét vérontás nélkül szórták szét, lecsöndesítve a zavargást!

Vajjon kinek a lelkét terheli a királynak e szégyenletes fölültetése? Dósa Györgyöt rettenetes kínzásokkal végezték ki 20-ika táján; Gergelyt lefejezték. Lőrincz Bács felé menekült.

Itt vívták a második nagy ütközetet, melyet csak Lőrincz megsebesülése döntött a királyiak javára. Állítólag 25—30.000 ember földte a csataterét. Innen is elmenekült, s még harmadszor is szembeállott Szapolyaival Várad alatt. Itt se tudták elfogni. Eltűnt.

A megvert, szétszórt kuruczok foszlányai erdőkbe, hegyekbe bujdosnak, és még sokáig rémítgették némely vidékek földesurait. Albert a beszerzcieiek vezére csak februáriusban került kézre.

Dósa forradalma véget ért. Megkezdődött a megtorlás. És az általános külső, mint belső politikai helyzet sokkal rosszabb, feszültebb, mint a forradalom kitörése előtt. A törökkel való béke bizonytalan, bár a háború kitörése egyértelmű lenne az ország teljes romlásával. A király tekintélye véglegesen megsemmisült, teljes a fejtelenség és szegény Ulászló jobban fél, retteg a nemességtől, mint bármikor. Szapolyai dicsőítésétől visszhangzik az egész ország, míg a pusztulás, romlás miatt a királyt és Bakóczot vádolják, s talán megfosztják Ulászlót koronájától, ha Podiebrad Viktorin herceg fiának, Bertalannak a keresztesek ellen gyűjtött, de elkésve érkezett 12.000 lönyi cseh-morva serege nem marad néhány hónapig a főváros közelében. Bakócz is féltette érseki székét s ugyancsak erős őrséggel zárkózott Esztergom várába. Leghangosabbak Werbőczy és Szobry voltak, kik egekig magasztalva János vajda érdemeit, egyedül őt „az ország megszabadítóját — a liberator regni“-t tartották méltónak a királyságra. Ők sürgették lehangosabban a véres, kegyetlen visszatorlást és Werbőczy a szellemi szerzője a Corpus Jurisunkban: „Wladislai II. decretum septimum“ cím alatt könyvelt, szégyenletes törvényalkotásnak.

Ulászló október 18-ára hívta össze a rendeket Budára, kik szokatlan tömegességgel s oly izgatott hangulatban jelentek meg, hogy az udvarban nyílt kitöréstől tarthattak. Egymásközt való egyenetlenkedésük, gyűlölködésük ezt megakadályozta ugyan, de lehetővé tette, hogy merényletet kövessenek el a jámbor, tehetetlen király ellen. A kísérlet szellemi szerzői ismeretlenek, de akadtak, kik szükségesnek látták Szapolyait védelmezni a gyanúsítások ellen, míg mások a keresztesek utolsó bűnös, sikertelen kísérletét látták benne.

A törvénykönyv 71 cikkéből 62 foglalkozik a paraszttal s Drakon archon törvényei aligha voltak véresebbek, mint Werbőczy Istvánéi.

Az első cikkben emlékeznek meg Dósáról, midőn János vajda nagy szolgálatairól beszélnek: „3. §. . . többi között a temesi várat, melyet Székely György erősen megszállva tartott, megszabadította, Lőrincz papot legyőzte és a paraszt söpredékkal röviden végzett.“

A törvénykönyv bevezetésének 1. §-ában magát a forradalmat, a rendek szájaize szerint, „átkozott zavargásnak — tumultus nefandissimus“-nak nevezi ugyan a király, „melyet a paraszt nép az elmúlt nyáron országunk belsejében támasztott a főurak és az egész nemesség ellen a legnagyobb és valóban hallatlan kegyetlenséggel“, de fejükre olvassa minden szelidsége és féltékenysége ellenére is, „hogy mindazok a zavarok, melyek közt országunk állapota az ő nem csekély kárára eddigelé ide s tova hanyódott, leginkább onnan keletkeztek, hogy a rend, mely nélkül, mint tudjuk, egy országot sem lehetett jól kormányozni, minden dologra és tisztségre nézve megszűnt és az ennek következtében lábrakapott szabadosságnál fogva az ország legnagyobb elnyomásával minden visszasan és zavart lefolyással ment végbe.“

Ulászló tehát ismerte a forradalom okait.

Igy tudta és szenvedte övéivel Dósa a Székelyföldön, a jobbágyság pedig széles Magyarországon, Erdélyben. Ok volt tehát bőven az elégtelenségre, forradalomra. De tisztán anyagi vagy szellemi okok miatt, egyéb tényezők hozzájárulása nélkül még soha se tört ki általános forradalom. Az 1514-iki se lobban lángra a keresztes háború kihirdetése, a parasztok tömeges összegyülekezése, a kormány fejvesztett kapkodása, a Tóurak oktan garázdálkodása nélkül. Az tüsköt csak akkor vetették be a mérhetetlen mennyiségű gyulladó anyagba és az rettenetes tűzvést okozott. Ez az irtózatos pusztulás máig Dósa nevét viseli, a nemesi nemzetnek 1848-ig következő tizenegy nemzedékétől reásütött Kain bélyeggel a homlokán. Legelsőül a parasztsorba sülyedt Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú, vitéz Toldy Miklós nagy ivadéka tekint reá más szemmel. Érző szíve megdobbant a valódi Dósáért, népét szerető, megértő lelke fölismerete benne az elnyomottakért küzdött, mindent áldozott vértanút és époszt akart írni róla. „Dósát mosolygod talán?“ mondja Petőfihez — 1847 februárius 28-án intézett levelében. „Hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis reakció a természet örök törvénye szerint. Históriaiban ugyan semmivel bírók harcza a vagyonosok ellen. Istentelen rabszolga lázadás Szent Dominóban!“

A nemes kartársak azonban tudni se, hallani se akartak a természeti törvényről s a forradalmat, ezt a „bellum nihil habentium contra aliquid habentes“ vérbe fojtották, törvényesnek, tehát helyesnek tartván a létező állapotokat, úgy miként Thiers Adolf az utolsó franczia köztársaság első elnöke, jogosultnak, tehát föntartandónak mond minden meglevőt... a teljes anarchiával súlyosbíttat olygarchiát is. A forradalom tehát ez ellen is jogosulatlan ha legyőzetik!

Ez volt a meggyőződése az októberi országgyűlésre egybesereglett rendeknek is. Ez teszi őket épp oly kegyetlenekké, mint a parasztok voltak, ez szállította le a diéta színvonalát oly mélyre, hogy a lezajlott forradalmat a bűnök végtelen láncolatának minősítik, melyet a lázadók még hajadonok, asszonyok meggyalázásával is tetézték. E valóban sötét, kitörölhetetlen folt csakugyan ott van a forradalom arczatán, de nem oly mérvű, hogy teljesen elrúttaná. Szórványosan fordult elő, — bár így se menthető — de mégis kötelessége megemlítenie a magyar történetírónak, hogy csak ott követtetett el, hol a magyar keresztesek együtt dúltak, raboltak vagy öldökölték idegen nemzetiségekkel, kiknek bünsorozatában ott szerepel II. Rákóczi Ferencz szabadságharczában, mint 1848/49-iki függetlenségi harczunk idejében. A gyöngéd nem ellen való merényletektől mindig idegenkedett a magyar lélek s épp oly ritkán esett meg az régebben, mint a hogy fehér holló még ma is annyira, hogy kísértetbe jöhetnénk megállapítani azt, hogy e bűn csak akkor kerülhet a magyar lélek megtévelyedései közé,

ha idegen fertőzés érte. Így is végtelenül szomorú és méltán kelthetett nagy, erős fölindulást a nemesi nemzetben és méltán megérdemelte a megtorlást, de súlyosbító körülménynek nem lett volna szabad fölhasználniok, bár ha annak minősítjük is azt, még se menthetjük a XIV. t.-cz. foglalt nemzetgyilkos megtorlást.

„1. §. Határoztuk, — mondják a rendek — hogy az összes kapitányokat, századosokat, tizedeseket és a többi parasztok fölbujtóit, valamint a nemesek nyilvános gyilkosait, ezenkívül a szűzeken, asszonyokon erőszakot tevőket, minden kegyelem mellőzésével meg kell ölni és mindenütt ki kell írtani.“

„2. §. A többi parasztok azonban, miután a... károkat, díjakat megtérítették és megfizették, személyükben sértetlenek maradjanak.“

„3. §. Mindazonáltal, hogy ennek az ő árulásuknak emléke és időleges büntetése maradékaikra is átszálljon és átmenjen és hogy minden emberkor megtudja, hogy mekkora büntény az urak ellen föltámadni: ennekutána az ebben az országban bárhol lakó összes parasztok (kivéve a királyi felséghez híven maradt szabad és fallal kerített városokat és kivéve azokat is, kik uraik és az ország szent koronája mellett hűségükben kitarítottak és más bűnös parasztokkal a lázadásban részt nem vettek), elvesztvén a hűtlenségi vétkük miatt szabadságukat, a mely szerint egyik helyről a másikra költözhetnek, az ő földesuraiknak föltétlen és örökös szolgálása alá legyenek vetve.“

A mély érzésű Ulászló vonakodott megerősíteni a törvényt, mire Werbőczy kiadta a jelszót: „nem adózunk!“ s a koldusbotra jutott király kénytelen volt aláírni, megpecsételni, szétküldetni a törvényt és elől kezdődött a vérfürdő, — melynek áldozatait azonban senki se vette számba.

A forradalom alatt 40—70.000 jobbágy pusztult el, az egy és fél milliónyi úrbéres lakosságnak 2·7—4·7%, míg ha csak a férfi népességet vesszük már 5·4—9·4%-ra emelkedik e szám, ha pedig csak a munkaképeseket úgy 10·8—18·8%-ra. És a nagyobb százalék a valószínűbb. Olyan érvágás, melyet az ország századokig sinylett!

A törvény, enyhítésekkel ugyan 1848 márcziusáig, illetve a márcziusi törvényeknek április 11-én történt szentesítéséig maradt érvényben, mikor a nemesi nemzetnek utolsó, Pozsonyban tartott diétája jóvá tette szomorú emlékeztető elődjének végzetes hibáját a VIII., IX. és XIII. t.-czikkel, — kiengesztelve a nemzet Geniusát.

(Erzsébetváros.)

Király Pál.

Gróf Thököly Imre gyermek- és ifjúkori levelei Teleki Mihályhoz.

Azt a kedvező körülményt, hogy a gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi páratlanul gazdag levéltárát a magyar történetírásnak megnyitotta, Deák Farkas használta fel először, azáltal, hogy 1882-ben egy kötetben kiadta gróf Thököly Imrének e levéltárban talált leveleit. A kötetben 187 lapot tesznek ki azok a levelek, miket Thököly 1668—1687 között Teleki Mihálynak írt. Deák Farkast természetesen Thökölynek azon időben írt levelei érdekelték, a mikor ő már tevékeny részt vett a közügyekben és így levelei történeti fontossággal bírtak. De Thököly Imre még nyolcz éves sem volt, a mikor leveleket kezdett írni Teleki Mihálynak s a levél által való érintkezést Telekivel ez időtől kezdve gyermek- és fiatakorában fentartotta. Az ez időbeli levelekből hatot egész terjedelemben, nyolczat pedig rövid kivonatban találunk a Deák Farkas által kiadott gyűjteményben. A Teleki Mihály levelezése sajtó alá rendezése alkalmával Thökölynek több kiadatlan gyermek- és fiatakori levele került elé a gróf Teleki-levéltárban, a mikből azokat, a melyek az anyag nagy bősége mellett tér hiányában a „Teleki Mihály levelezése” című kiadvány köteteiből is kimaradtak — tekintettel Thököly Imre fényes multjára és azon kegyeletre, a melylyel ma is adózik emlékének a hálás nemzet — érdemesnek tartottuk az olvasó közönségnek az alábbiakban bemutatni.

1.

Árvavára, 1665 augusztus 27.

Köszöni szeretettel való köszöntését. Holtig köteles szolgája marad. Kéri, hogy ajánlja a fejedelmi pár gratiájába.

(Teleki Mihály levelezése III. 506.)

2.

Késmárk, 1666 januárius 9.

Tekintetes Nemzetes bizott nagy jóakaró Uram s kedves Bátyám.

Apám Keczer uramnak¹ írott Kegyelmed leveléből értem felőlem való gyakor jó emlékezetét, melyre érdemellenek itélem lenni magamat, kívált-

¹ Keczer Ambrust érti, a kit leveleiben apjának nevezett.

képpen hogy még eddig nem szolgáltam Kegyelmednek ; bizonyossá tevév mindazáltal, hogy még él is, Kegyelmednek igaz jó akarója és szolgáló atyafia marad

Késmárk, 9. Januarii 1666.

G. Theökeölyi Imre m. p.

P. S. Ez alkalmatlan szánúton ha el vitethetné Csuti uram,² küldtettem egy szánkácskát.

Külczime: Tekintetes és Nemzetes Teleki Mihály bizott nagy jó akaró uramnak s kedves bátyámnak adassék.³

(Eredeti, sajátkezű. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 793.)

3.

Késmárk, 1666 márczius 18.

Bizodalmas jóakaró Uram s kedves Bátyám, ajánlom Kegyelmednek minden üdöbéli kész szolgálatomat.

Vettem nagy kedvesen, édes Bátyám uram, Kegyelmed látogató levelét, jó egészségének is szívem szerint örülök, melyben Isten továbbra is sok esztendőkre tartsa meg Kegyelmedet hozzá tartozó kedvesivel együtt. Én is Istennek hála jó egészségben vagyok Kegyelmed szolgálatjára, melyben hogy Kegyelmedet is tanálhassa levelem, szivből kívánom, az mint hogy vagyok úgy, még élek is, igaz szivvel való szolgálkájája s atyafia

Késmárkon, 18. Martii 1666.

maradván én

G. Theökeölyi Imre m. p.

(Eredeti, sajátkezű. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 793.)

4.

Árvavára, 1666 július 21.

Nekem kedves Uram Bátyám, Isten minden jókkal áldja meg Kegyelmedet, kívánom.

Értvén engem látogató levelébül gyenge egészségét, hogy Isten gyógyítsa és éltesse Kegyelmedet, kívánom szivből. Kegyelmed szolgálatjára én Istennek hála jó egészséggel bírok, maradván még élek is Kegyelmed igaz atyafia, kívánom, Isten tartsa és éltesse jó egészségben Kegyelmedet.

Árvavárában, 21. Julii Anno 1666.

Kegyelmed atyafia, szolgálja

G. Theökeölyi Imre m. p.¹

¹ A czimzés kivételével végig Thökölyi Imre írása.

(Eredeti, sajátkezű. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 793.)

² Csuthi Benedek a gróf Thököly-család szolgálatában állott. Úgy neki, mint a fennebb említett Keczer Ambrusnak több kiadatlan levele van a gróf Teleki-család marosvásárhelyi levéltárában.

³ A levelek külczimét — takarékosági szempontból — a többieknel elhagytuk.

5.

Krakkó, 1667 februárus 18.

Kegyelmednek mint uramnak, kedves Bátyámnak, ajánlom tiszta szeretettel való szolgálatomat s kívánom, Isten minden jókkal látogassa, Kegyelmedet kedvessivel együtt.

Szebenben létemben is midőn értettem Kegyelmed szerelmes fiacskája betegségét s abból származott Kegyelmed búsulását, nem kevésbé szomorodtam vala meg s most annyival inkább, értvén, ennyi idő alatt is nem tágitott nyávalyája, sőt egyaránt vagyon ő Kegyelme, bizony valóban búsulok, kívánom, Isten gyógyítsa az Kegyelmetek megvigasztalódására is. Én az Kegyelmetek szolgálatjára kedves atyámfiaival együtt jó egészségben vagyok, de azon is nem kicsiny-búsulásban hogy apám Keczer uramat nem tudhatom mint vagyon s levelét sem vettem ő Kegyelmének még, de hiszem, Isten mindkét felől megvigasztal örvendetesb hír hallással, melyet szívesen kívánván és mindenkori megtapasztalt atyaliságos szeretetiben ajánlván magamat, maradok Kegyelmed köteles szolgája és

Karkóban, 18. Februarii estve 1667.

igaz szívvel való öcsöcsé

G. Theökeölyi Imre m. p.

Asszonyom ángyomnak ez levelem által ajánlom szolgálatomat, köszöntvén az édes Jankó öcsémet is.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 793.)

6.

Krakkó, 1667 februárus 24.

Teleki Mihály kis fiának Istóknak halála alkalmából¹ részvétét fejezi ki.

(Teleki Mihály levelezése IV. 42. l.)

7.

Késmárk, 1667 július 11.

Nekem kedves édes Bátyám Uram, ajánlom Kegyelmednek köteles szolgálatomat.

Ez alkalmatossággal akarám Kegyelmedet tudósítanom egészségemről. Istennek hála, az atyafiakkal ő Kegyelmeikkel együtt vagyunk jó egészségben Kegyelmed szolgálatjára. Isten Kegyelmedet is éltesse az mi szerencsénkre, kívánom.

Noha tudom, apám Keczer uram is elvégezte Kegyelmeddel az hintó dolgát, mint csináltassa Kegyelmed, de én is felette kérem, sok dolgai között se légyen arról feledékeny, úgy azon is, miben legyen, tudósítson. Alig várnám, készülhetne el, mivel bátyám Keczer András uramnak akarnék velle

¹ Istók 1667 februárus 21-ikén estve halt meg.

kedveskedni; az árát honnat deputálják, tudom, teszen arról apám Keczer uram dispositiot. Szolgálatomat ajánlván asszonyom ángyomnak, az kis öcsémnek, Isten Kegyelmedet éltesse jó egészségben.

Késmárk várában, 11. Julii 1667.

Kegyelmed kötelei szolgálója s igaz öcsöcse
G. Theökeölyi Imre m. p.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 347.)

8.

Huszt, 1667 november 23.

Bizodalmát fejezi ki Teleki Mihály iránt, kire az ő kiskorúsága alatt mint helyettesre bízott a máramarosmegyei főispáni tiszti viselése; megnyugodt szívvel és elmével van, hogy mint egyéb dolgaiban, ebben is jó akaratjára számíthat.

(Teleki Mihály levelezése IV. 224—225.)

9.

Árvavára, 1668 januárius 5.

Kegyelmed szolgálója s öcsöcse.

Igen nagy kedvesen vettem becsületes levelét Kegyelmednek s most is köszönem jó akaratját és továbbá való jó intentióját is, Isten éltetvén, az megszolgálatjára is szívesen igyekezném, kire Isten segítsen bennünket és sokáig éltesse, szívből kívánja

Árva várában, 5. Januarii 1668.

feljül megirt Kegyelmed öcsöcse
s szolgálója

G. Theökeölyi Imre m. p.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 347.)

10.

Eperjes, 1668 januárius 25.

Értesíti, hogy a tanulás kedvéért 22-én Eperjesre érkezett; kéri, hogy ha atyját szándékoznék meglátogatni, az ő itt való szállását se kerülje el.

(Deák Farkas: Gróf Tököly Imre levelei; Teleki Mihály levelezése IV. 261.)

11.

Eperjes, 1668 februárius 21.

Kedves édes Urám Bátyám!

Tudván az Kegyelmed sok rendbéli occupatioit, nem vét vala azzal, ha szintén nem fárasztotta volna is magát az nekem való választéttel; én ugyan nagy jó neven s igen kedvesen vettem, s Kegyelmed szolgálójára egészségem szenvedhető s az tanulásban is Istenem jó voltából úgy igyekez-

ném, több igaz' jó akaróim közül örvendezhessen Kegyelmed is, s Isten Kegyelmedet szemben juttatván az méltóságos fejedelemmel s fejedelem asszonnyal, ő Nagyságoknak mint kegyelmes uramnak s asszonyomnak ajánlom alázatos szolgálatomat, Isten ő Nagyságokat az én szerencsémre is sokáig éltesse jó egészségben Kegyelmeddel egyetemben.

Eperjest, 21. Februarii 1668.

Kegyelmednek igaz jó akaró szolgálja, öcscse
G. Theökeölyi Imre m. p.

Megbocsásson Kegyelmed édes Uram Bátyám, ez leveletem magam nem írhattam, ezt is az scholában subscribálhattam.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 269.)

12.

Eperjes, 1668 augusztus 10.

Spectabilis ac Generose Domine et Frater observandissime.

Ez bizonyos alkalmatossággal nem mulathatám el, ne tudósítsam egészségemről és Kegyelmedéről is ne értekezem. Adja Isten, írásom tanálhassa Kegyelmedet szerencsés órában s jó egészségben. Csuti uram szemben lévén Kegyelmeddel, elhittem, referálta e napokban való betegeskedésemet Kegyelmednek; de már Istennek jóvoltából Kegyelmed szolgálatjára jó egészségben vagyok. Kérem édes Uram Bátyám Kegyelmedet, maga egészségéről is tudósítani ne nehezteljen, óhajtva kívánván arról örvendetes híreket hallanom és sok szolgálatomat ajánlván az édes asszonyomnak ángyomnak, úgy Kegyelmedet szerelmessinek. Kívánom, Isten Kegyelmedeket mind fejenként éltesse jó egészségben.

Eperjesini, 10. Augusti 1668.

Spectabilis ac Generosae Dominationis Vestrae

Servitor et frater addictissimus
Comes Emericus Theökeölyi mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 790.)

13.

Eperjes, 1668 szeptember 5.

Tekéntetes, Nemzetes Úr, Kedves Uram Bátyám.

Ez alkalmatossággal is akarám Kegyelmednek atyafiájúl és szolgálójúl magamot eszében juttatnom; kívánom, levelem találhassa jó egészségben és szerencsés órában Kegyelmedet. Ajánlván Kegyelmed által asszonyom ángyamnak ő Kegyelmének szeretettel való szolgálatomat. Kegyelmed énekem parancsoljon. Maradok Kegyelmednek

Eperjest, 5. Szeptembris 1668.

igaz szolgálja és öcscse
Gróf Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti, sajátkezű. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 790.)

14.

Eperjes, 1668 november 29.

Kegyelmed igaz szívvel való szolgája s öcscse.

Ez bizonyos alkalmatossággal akarék Kegyelmed szolgálatjára megjelenem és tudósítanom, hogy Istennek hála jó egészségben vagyok, melyet Kegyelmednek is szívből kívánván s magamat Kegyelmed szeretetiben ajánlván, úgy az édes asszonyomnak ángyomnak is sok szolgálatomat, kívánom, Isten Kegyelmeteket szerelmissel együtt sok esztendeig éltesse jó egészségben.

Költ Eperjest, 29. Novembris 1668.

Kegyelmed igaz szívvel való szolgája
atyjafia

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 269.)

15.

Eperjes, 1669 januárus 4.

Ajánlom szeretettel való szolgálatomat Kegyelmednek, mint kedves uram bátyámnak s kívánom, Isten ez jelen való új esztendőt tegye boldoggá, egészségessé és többeket sokakat is engedje elérni, el is mulatni Kegyelmednek szerelmissel együtt.

Kegyelmed látogató levelét kedvesen vettem s jó egészségét örömmel értem, Isten Kegyelmedet ezeknek utánna is sok esztendeig éltesse s tartsa meg, kívánom. Kegyelmedet kérem, engem tartson jó akaró szolgájának s atyjafiának s az miben gondolja Kegyelmed kicsiny tehetségemet, parancsoljon is, míg élek is, igaz szívvel való szolgájának kívánván tanáltatni, kívánom, Isten Kegyelmedet sok esztendeig éltesse jó egészségben.

Költ Eperjest, 4. Januárii 1669.

Kegyelmed feljül megírt szolgája
atyjafia

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 269.)

16.

Eperjes, 1669 szeptember 22.

Nekem Kedves Uram Bátyám.

Kegyelmed becsületes látogató levelét, édes Bátyám Uram, vettem igen kedvesen, jó egészségét Kegyelmednek nagy örömmel értem. Isten azt ne adja, Kegyelmed feledékenységben legyen nálam; eddig is hogy oly ritkán vehette Kegyelmed leveletem, oka az alkalmatosságnak nem tudása. Szívem szerint örvendetes híreket kívánván hallanom Kegyelmed jó egészsége felől tovább is mindenkor, s magamat mindenekben Kegyelmed megtapasztalt

synceritásban, atyafiságos jó akaratjában ajánlván, hogy látogató levelem tanálhassa boldog órában Kegyelmedet, kívánom, ajánlván az édes ángyom asszonynak ő kegyelmének, úgy az édes kedves öcsém uramnak sok szolgálatomat; éltesse Isten sok esztendeig Kegyelmeteket jó egészségben az én szerencsémre is.

Költ Eperjest, 22. Septembris 1669.

Kegyelmednek köteles szolgálja, igaz szívvel való öcscse

G. Theökeolyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 290.)

17.

Késmárk, 1669 október 14.

Kegyelmed igaz szívvel való szolgálja, kedves Uram Bátyám.

Noha eminap is Csuti uram által írtam, de vévén de dato 30. írott Kegyelmed becsületes látogató levelét, nem mulathatám, ez alkalmatossággal is ne látogassam Kegyelmedet; adja Isten, tanálhassa levelem boldog órában, jó egészségben Kegyelmedet. Kegyelmed megtapasztalt atyafiságos synceritásban ajánlván magamat és sok szolgálatomat ángyom asszonynak, öcsém uramnak. Tartsa és éltesse Isten jó egészségben Kegyelmeteket, szívből kívánja feljül írt

igaz szívvel való szolgálcskája,
öcscse

Késmárk, 14. Octobris 1669.

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 269.)

18.

Nagyenyed, 1670 márczius 27.

Kegyelmed szolgálja, öcscse, édes Uram Bátyám.

Ez bizonyos alkalmatossággal is akarám tudósítani egészségemről Kegyelmedet; hogy Kegyelmed is tudósítson, édes Bátyám uram, maga és szerelmesi egészségéről, felette igen kérem. Asszonyom ángyomnak, öcsém uramnak, úgy az több Kegyelmeddel levő becsületes főrendeknek mind fejenként ajánlom köteles szolgálatomat, s kívánom, levelem tanálja jó egészségben Kegyelmeteket. Ha mi új hirei volnának vagy lesznek Kegyelmednek, minket is tudósítani ne nehezteljen.

In Nagy-Enyed 27. Martii 1670.

Kegyelmed köteles szolgálja, öcscse

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

19.

Eperjes, 1670 április 8.

Tekéntetes és nemzetes nékem bizott jóakaró Uram, kedves Bátyám. Ez elmúlt napokban Kegyelmed becsületes levelét megadák, melyből értem jó egészségét, az melyben hogy Isten tovább is tartsa és éltesse Kegyelmedet, szívből kívánom. Az mely dolgokról írt s izent is Csuti uram által az úr ő Nagysága Kegyelmednek, azokról többet nem kívánok írnom, hanem ajánlom tovább is magamot Kegyelmed jóakarójában s igaz affectiojában. Kívánom, Isten számos esztendőig tartsa és éltesse Kegyelmedet jó egészségben. Asszonyom ángyomnak, úgy a kis öcsémnek ő Kegyelmének ajánlom szeretettel való szolgálatomat, maradván még élek is

Kegyelmed igaz szível való szolgálja öcscse

Gf Theökeölyi Imre mp.

Közt Eperjest, 8. Aprilis 1670.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 424.)

20.

Árvavára, 1670 május 4.

Nem kételkedik Teleki M. hozzá való szeretetiben, mit, Isten őt éltetvén, meghálálni is igyekszik. Szíve szerint bánja, hogy tanulásának nem kicsiny hátramaradásával el kellett jőnie Eperjesről, de reméli a motusoknak megcsendesedését és hogy hamar nap láthatja Telekít.

(Teleki Mihály levelezése V. 189.)

21.

Huszt, 1670 deczember 13.

Tudatja Telekivel mostani gyámoltalan állapotját. Atyja Árvavárában erős obsidio alatt levén, deczember 3-ikán meghalt; ő maga látván minden állapotjának veszedelmes voltát, világi kevés javai veszedelmével és szerelmes atyafiaitól való távozásával nem gondolván, hogy életét és lelkét megmenthesse, harmad magával az ő Nagysága szárnyai alá Husztra menekült, honnan az ő Nagysága udvarlására fog menni. Kéri Telekít, hogy ilyen gyámoltalan állapotjában mutassa hozzá jóakaróját.

(Deák Farkas id. m. Teleki Mihály levelezése V. 410.)

22.

Huszt, 1670 deczember 25.

Értvén a fejedelemnek az ő tovább utazására vonatkozó kegyelmes dispositioját s Teleki ebben való jóakaróját, holnapután megindul és siet ő Nagysága udvarlására. Ajánlja magát továbbra is Teleki atyafiságos jóakarójába. Még eddig semmi hire onnan kívül; nem tudja mint maradtak. nyavályás atyafiai és az szegény Lázár Ambrus.¹

(Deák Farkas id. m. 2 Teleki Mihály levelezése V. 419.)

¹ Keczer Ambrust érti.

23.

Demeter, 1671 januárus 1.

Rendelése szerint kész Sorostélyra menni látogatására és reméli, hogy jó egészségben találja családjával és Keczer Menyhárttal együtt.

(Deák Farkas id. m. 2–3.)

24.

Fogaras, 1671 januárus 18.

Kegyelmed szolgája, öcsöcse, édes Uram Bátyám.

Én, Istennek legyen hála, édes Bátyám Uram, tegnap érkeztem ide jó egészségben. Az én kegyelmes uramat s asszonyomat jó egészségben tanáltam. Alig várnám, édes Uram Bátyám, halhatnék minden jókat Kegyelmetek felől s láthatnám hova hamarébb Kegyelmedet. Asszonyom ángyomnak, az édes öcsém uramnak, úgy Kegyelmed mellett levő becsületes főrendeknek ajánlom köteles szolgálatomat. Bátyám K(eczer) Menyhért uram is, úgy itt levő compania ajánlja köteles szolgálatját Kegyelmednek. Ezek után Kegyelmed jóakarójában s affectiojában ajánlván magamat, maradok, még élek is

Fogaras, 18. Januarii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcsöcse

G. Theökeölyi Imre mp.

Csernel Pál uramnak örömet kedveskedtem volna fűgével, de nem kaphattam.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

25.

Krakkó, 1671 februárus 22.

Kedves édes Uram Bátyám.

Kegyelmed egészségérül értekeztvén, nem mulathatám el, ne írjak édes Uram Bátyám Kegyelmednek ez bizonyos adatott alkalmatossággal, kívánván, levelem tanálja szerencsés órában s jó egészségben Kegyelmedet. Én, édes Bátyám Uram, Istennek legyen hála, az Kegyelmed szolgálatjára jó egészségben vagyok, mely egészséget Istentül Kegyelmednek is kívánok. Asszonyom ángyomnak, úgy az édes öcsém uramnak ajánlom szeretettel való szolgálatomat. Ezek után én, édes Bátyám Uram, ajánlván tovább is magamat az Kegyelmed atyafiságos jó akaratjában, maradok, még élek is

Karkó, 22. Februarii 1671.

Kegyelmed igaz szível való szolgája, atyjafia

G. Teökeöly Imre mp.

Ha mi jó hirei volnának Kegyelmednek, kérem velem is közleni ne nehezeltje.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

26.

Krakkó, 1671 februárus 26.

Kedves édes Uram Bátyám, ajánlom Kegyelmednek köteles szolgálatomat.

Kegyelmed Sorostélyrúl 23. Februarii nekem írt levelét meghozták. Igen kedvesen veszem, édes Bátyám Uram, Kegyelmed maga s kedvessi egészségéről való tudósítását. Isten Kegyelmeteket minden dolgaiban boldogítván, tovább is tartsa s éltesse kívánatos egészségben. Asszonyom ángyamnak, úgy az édes öcsém uramnak még is ajánlom köteles szolgálatomat.

Egyéb dolgokrúl, úgy Enyedre¹ mely tájban való menetelemről is tudom bátyám K(eczer) Menyhárt uram és Csuthi uram tudósítani fogják Kegyelmedet.

Azonban én tovább is ajánlván magamat, édes Bátyám uram, az Kegyelmed igaz atyafiságában, szeretetiben, maradok, még élek is Karkó, 26. Februarii 1671.

Kegyelmed igaz atyjafia, köteles szolgája
G. Teökeöly Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

27.

Nagyenyed, 1671 márczius 23.

Kedves édes Uram Bátyám.

Már jó időtül fogva nem hallván Kegyelmed és szerelmesi egészségéről semmi bizonyost, úgy tetszik, nehéz. Eddig hogy nem írtam, ne vélje, kérem, Kegyelmetekről való elfelejtkezésemnek, hanem inkább az ritka alkalmatosságnak. Lévén azért most bizonyos alkalmatosságom, akarék értekezni Kegyelmed egészségéről, reménlvén, magam is láthatom rövid nap Kegyelmedet. Most többet nem írok, hanem kívánom, levelem tanálja jó egészségben s abban tartsa és éltesse az én szerencsémre is számos esztendőig Kegyelmedet, maradván én, még élek is

Enyed, 23. Martii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

28.

Nagyenyed, 1671 április 6.

Tekintetes Nemzetes úr, kedves Uram Bátyám.

Kegyelmed becsületes levelére nem rescribálhattam a minapiban, kirúl Kegyelmedet bizodalmason követem, úgy arrúl is, hogy ez úttal sem írhatok magam kezével. Én mostan az Kegyelmed szolgálatjára vagyok jó

¹ Deák Farkas kivonatában sajtóhibából *Engedve* áll *Enyedre* helyett.

egészségben; adja Isten, tanálhassa Kegyelmedet is jó egészségben és szerencsés órában levelem. Kérem, írjon maga egészségéről Kegyelmed, nagy örömmel értem jó egészségét Kegyelmednek, édes Bátyám uram. Nem bánom, édes Bátyám uram, hogy felnyitotta az leveleket. Nem nagy öröme való állapot benne, de legyen úgy, az mint Istennek tetszik. Tunyoghi uram még sem volt nálam. Bátyám urammal mit végezett Kegyelmed, küldjek-e sollicitálni az kamarán levő javaimat, vagy mit tanál jobbnak Kegyelmednek, öröme érteném. Ajánlván szeretettel való szolgálatomat aszszonyom ángyamnak, úgy az édes öcsém uramnak, Isten Kegyelmedeket éltesse jó egészségben.

In Nagy Enyed, 6. Aprilis 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcsöcse
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

29.

Nagyenyed, 1671 május 15.

Örvend Teleki szerencsés megtérésén Máramarosból. Értette Keczer Menyhérttől Telekinek ez úttal is hozzá való szives jó indulatját, melyet nem meg szolgálni, de megköszönni sem tud; kívánja, hogy idővel úgy Telekinek, mint szerelmes gyermekinek megszolgálhassa. Teleki erre felé vevén útját, abban jár, hogy személyesen köszönje meg hozzája megmutatott és megtetézett jó akaratját, melybe tovább is ajánlja magát.

(Teleki Mihály levelezése V. 531.)

30.

Nagyenyed, 1671 június 15.

Kedves édes Uram Bátyám.

Méltán vádoltathatnám, édes Bátyám uram, Kegyelmedtől, régen hogy sem irhattam sem izenhettem Kegyelmednek; most azért köztölességem szerint kívántam írnom és magamat, jó akaró atyjafiát, szolgáját, eszébe juttatnom. Én, édes Bátyám uram, élek az Kegyelmed szolgálatjára; Istentől Kegyelmednek is jó egészséget, hosszú életet kívánván; adja Isten, levelem tanálja szerencsés órában Kegyelmedet. Az atyafiaknak ő Kegyelmednek ajánlom köteles szolgálatomat. Bátyám Keczer Menyhárt uramtól értettem, az búza és berbécsek dolgában való Kegyelmed kedveskedő jó akaratját. Ugyanis sokkal fárasztja Kegyelmed magát; adja az én Istenem, mind magának s mind szerelmes gyermekinek szolgálhassam meg igaz atyafiságát s affectioját Kegyelmednek, az melyben tovább is ajánlván magamat, maradok, míg élek is

Nagy Enyeden, 15. Junii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcsöcse
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 790.)

31.

Nagyenyed, 1671 június 26.

Kedves édes Uram Bátyám.

Ez mostani Kegyelmedhez való írásomat nem látom szükségesnek ugyan, mert én azonkívül is teljes megnyugodt szívvel vagyok az Kegyelmed affectiojában, édes Uram Bátyám, de hogy ne vélje, el felejtkeztem volna Kegyelmedről, nem mulathatám el, ne írjak ez egynehány szóval, ajánlván én magamat s bátyám Keczer Menyhárt uram által való alázatos instantiámat Kegyelmed nagy jó akaratjában. Kérem is Kegyelmedet, az mint mindenkor, tovább is tartsa fenn hozzám megtapasztalt jóakarátját és atyafiságát s mostani instantiámban is legyen jóakarattal és segítséggel. Isten is megáldja Kegyelmedet, ha ily megromlott szolgálójához mutatja jóakarátját, s én is, még Isten éltet, nem kívánok hálaadatlan lennem, hanem minden alkalmatossággal megszolgálnom az Kegyelmed hozzám való jóakarátját, kívánván, Isten éltesse jó egészségben Kegyelmedet az én szerencsémre is.

Nagy Enyeden, 26. Junii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

32.

Nagyenyed, 1671 július 4.

Kedves édes Uram Bátyám.

Az mi Kegyelmes urunknál s asszonyunknál ő Nagyságoknál bátyám Keczer uram által való alázatos instantiámról, nem szükség sokat írnom, sem arra kérnem Kegyelmedet, hogy Kegyelmed gratiája és sokat nyomó interpositioja által eziránt segíttesem, mert én valamint egyszer, még élek is, megnyugodva vagyok atyafiságos gratiájában, kibem ez alkalmatossággal is ajánlván magamat, kívánom, Isten Kegyelmedet tartsa és éltesse sok esztendeig az én szerencsémre jó egészségben.

Enyed, 4. Julii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 760.)

33.

Nagyenyed, 1671 július 5.

Tekéntetes Nemzetes Úr, nekem kedves Uram Bátyám.

Ez levelem megadó becsületes ifjú legényt Nemzetes Szentpéteri uramot csak maga is alkalmas időtől fogva esmervén s idejét derék emberek mellett töltvén el, merem recommendálni jó és dicséretes magaviselését, az ki egyébíránt is jó nemes ember gyermeke lévén s akarván továbbá is

udvarban experiálni, az mi kegyelmes urunk szolgálatjára akarná adni magát. Kegyelmedet azért kérem nagy bizodalommal, édes Uram Bátyám, tovább való szolgálatjáért méltóztassék az mi kegyelmes urunk udvarában az bejárók közé beszerzeni; merem assecurálni Kegyelmedet maga csendes jó erkölcsérül és szolgálatra való alkalmas voltárul. Ebbeli Kegyelmed gratiáját is és jóakarátját, még Isten éltet, igyekezem megszolgálni, maradván én, még élek is, Kegyelmed köteles szolgája, atyjafia. Kívánom, Isten Kegyelmedet tartsa és éltesse jó egészségben.

Enyed, 5. Julii 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

34.

Krakkó, 1671 július 27.

Kegyelmednek mindenkori kész köteles szolgája öcscse, édes Uram Bátyám.

Kegyelmednek, már sok az ideje, hogy csak levelemmel sem udvaloltam; nem az Kegyelmedről való feledékenység ugyan az oka, kitül Isten ójon. Gerendrül megtérvén, tegnapi napon érkezém ez szegény pusztá házamhoz. Ha elébb nem is, az jövő pénteken lemegyek Hunyadra, de ott sem késem sokáig, viszont ide jövek. Kérem, édes Uram Bátyám, Kegyelmedet, tudósítson egészségérül, úgy az hirekrül is, ha mit érthetett volna és ha csak Keczer uramnak irandó levelében is; communicálja ő Kegyelme velem is. Az asszonynak ő Kegyelmének, úgy az édes öcsém uramnak s az több atyafiaknak ő Kegyelmeknek ajánlom kötelességgel való szolgálomat s engedje Isten, tanálhassa ez levelem Kegyelmedet jó egészségben és azon jó egészségben sok esztendeig éltesse is az én szerencsémre.

Karkóban, 27. Julii 1671.

Kegyelmed mindenkori kész és köteles szolgája, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

Hogy magam nem írhattam Kegyelmednek, édes Uram Bátyám, kérem szeretettel, megbocsásson.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

35.

Krakkó, 1671 július 30.

Kedvesen vette Teleki levelét; szívesen érti jó egészségben lételet Keczer Menyhért megyen Telekihez, hogy az ő állapotáról conferáljon vele. Kéri Telekit, tudassa idején, hogy a jelen körülmények között mitévő legyen, mindenekben a Teleki dispositiojához és a fejedelem parancsolatjához akarván magát accommodálni. Ez órában indul Hunyad felé, ott várja meg a Teleki dispositioját.

(Teleki Mihály levelezése V. 580.)

36.

Nagyenyed, 1671 szeptember 15.

Kedves Uram Bátyám.

Régtől fogva nem írtam Kegyelmednek, nem is akartam alkalmatlan-
kodni sok distractióji között Kegyelmednek, az mint hogy most sem cse-
lekedném, ha ez igen szükséges interveniált dolog nem kívánja vala, kirül
szóval ízentem bőven Kegyelmednek Pikka uram által, igen bizodalmason
kérven Kegyelmedet, édes Bátyám uram, hitelt adván szómmal mondandó
szavainak, bocsássa jó válaszsza és ne kívánja azon szegény legény sanya
rúságát. Im, küldettem albát, valaminemő assecuratiót kívánhat tőlem, olyat
írasson reá Kegyelmed. Ebben való atyafiságos jóakaratiát is meg igyekezem
szolgálni s ajánlván sok szolgálatomat az atyafiaknak ő Kegyelmednek,
maradok

Kegyelmed szolgálja, atyafia

Enyed, 15. Septembris 1671.

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

37.

Nagyenyed, 1671 szeptember 23.

Kedves Uram Bátyám.

Ferencz deák uram ezen menven s vissza Szent-Péterre is sietven,
nem mulathatám el, ha csak ez egynehány szóval is ne írjak, édes Bátyám
uram, Kegyelmednek. Én, Istennek legyen hála, Kegyelmed szolgálatjára
szenvedhetőképpen vagyok. Ajánlván asszonyom ángyomnak, öcsém uram-
nak, úgy Kegyelmed mellett levő becsületes főrendeknek s nevezet szerint
penig Csernel Pál bátyámnak szeretettel való szolgálatomat, maradván én
még élek is

Enyed, 23. Septembris 1671.

Igaz és köteles szolgálja, öcsöcse

G. Theökeölyi Imre mp.

Az alkalmatlan írásról követem, édes Bátyám uram, Kegyelmedet.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 1127.)

38.

Krakkó, 1671 október 22.

Kegyelmed köteles szolgálja, öcsöcse, édes Uram Bátyám.

Eleitül fogván nékem Kegyelmedben levén kiváltképpen való bizodal-
mom, némely dolgaim végett kívántam ez alkalmatossággal is oda külde-
nem meghitt jámbor szolgámat Csucsi¹ János uramat, kérven nagy sze-
retettel Kegyelmedet, mutassa eziránt is jóakaratiát Kegyelmed és adja

¹ Deák Farkas kivonatában tollhibából *Csuzi* van írva *Csucsi* helyett.

mindenekben jó tetszését. Kivánván, levelem tanálja jó egészségben Kegyelmedet és abban tartsa meg sokáig kívánatos egészségben az én szerencsémre.

Karkó, 22. Octobris 1671.

Kegyelmed köteles szolgája, öcsese

G. Theökeölyi Imre mp.

Asszonyom ángyomnak ajánlom köteles szolgálatomat, úgy öcsém uraiméknak is; kívánván, Isten gyógyítsa meg ő Kegyelmét.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

39.

Nagyenyed, 1671 november 2.

Kegyelmed köteles szolgája, öcsese, édes Uram Bátyám.

Kegyelmed Karkóban való érkezését értettem, melyre nézve kívántam ez egynehány szóval látogatnom és udvarolnom Kegyelmednek. Ezt tudva, hogy Isten Kegyelmedet oda hozza és az itt való iskola is ily későre álljon be, bizony személyem szerint is udvaroltam volna, édes Bátyám uram, Kegyelmednek. Mindazonáltal legyen voluntas pro facto, Isten éltetvén, más alkalmatossággal kívánom recompensálni. Asszonyom ángyomnak ajánlom becsülettel való szolgálatomat, úgy öcsém uraiméknak is. Ezek után én ajánlom magamat Kegyelmed megtapasztalt jóakarójában s atyafiságában. Maradok még élek is feljül írt

köteles szolgája, öcsese

Enyed, 2. Novembris 1671.

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

40.

Krakkó, 1671 november 14.

Szinte átallja, hogy oly gyakran kell Telekihez fordulnia, de Isten után e hazában benne lévén kiváltképpen való bizodalma, dolgainak igazságos promotiojában hozzá kell recurrálnia. Barkóczy Sándorné nénje arra intette, hogy mind a huszti, mind más itt levő dolgaiban egyetértsen vele Most Barkócziné a küküllői jószághoz készül hozzá nyúlni, így ő sem szakadhat el tőle. Kéri Telekit, szóljon Kapinak, hogy megkináltatván, vegye fel pénzét minden per és renitentia nélkül és bocsássa kezéhez a küküllői jószágot. A pénz letételével sem tartóznék, de boldog emlékezetű nénje utolsó akaróját nem kívánja kérdésben venni.

(Teleki Mihály levelezése V. 624–625)

41.

Nagyenyed, 1671 november 15.

Méltóságos úr, nekem kedves Uram Bátyám.

Ez adjungált levelei az úrnak, Bánfi Dienes uramnak ő Kegyelmének, tegnap estve jutván kezemhez, magam bizonyos embere által akartam el-

küldeni Kegyelmednek, kívánván, levelem tanálja jó és szerencsés órában Kegyelmedet, magam is láthassam rövid nap jó egészségben. Bátyám Keczer uram mégsem érkezék meg Balásfalváról;¹ még tegnapi vártam ő Kegyelmét. Az asszonynak ő Kegyelmének, úgy öcsém uramnak is ajánlván köteles szolgálatomat s magamat Kegyelmed megtapasztalt atyafiságos affectiojában, kívánom, Isten Kegyelmedet tartsa és éltesse kívánatos jó egészségben sok esztendeig.

Enyed, 15. Novembris 1671.

Kegyelmed szolgálja, atyjafia
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 322.)

42.

Krakkó, 1671 deczember 26.

A mely negyven ezüst tálat Zólyomi Bethlen Druzsiannánál bizonyos pénzben elzalogosított, azokat a huszti osztálykor a fiscus elvitette s a rajta levő pénzből Tökölyi Imre nem kapott részt. Teleki tanácsára attesztáltatott a zálog-összegekről s az erről való relatoriák igaz másolatát folyamodványával beadta a fejedelemnek. Bethlen Jánostól arról értesül, hogy a fejedelem Telekire bizta a dolgot. Kéri tehát szeretettel, tudósítsa a válaszról. Megbocsásson, hogy ily sokkal és untalan terheli, nem cselekedné, ha nem volna ilyen megfogyatkozott állapottal.

(Deák Farkas id. m. 3—4. I. Teleki Mihály levelezése V. 663.)

43.

Nagyenyed, 1672 februárius 21.

Kedves Uram bátyám.

Régtől fogva semmi híret nem hallván, édes Bátyám Uram, Kegyelmednek, nem mulathatám el ez alkalmatossággal ez egynehány szóval ne udvaroljak és egyszersmind egészségérül ne értekezzen Kegyelmednek, kívánván, levelem tanálja jó egészségben Kegyelmedet és egészségérül engedjen minden örvendetes híreket hallanom, kirúl hogy tudósítani ne nehezteljen, Kegyelmedet kérem. Asszonyom ángyomnak, úgy az édes öcsém uramnak s Kegyelmed mellett levő becsületes főrendeknek becsülettel való szolgálatomat ajánlván, úgy magamat is Kegyelmed megtapasztalt atyafiságos gratiájában, maradok, még élek is

Enyed, 21. Februarii, 1672.

köteles szolgálja, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

Az szegény Furándát recommendálom, édes Bátyám Uram, Kegyelmednek s kérem is, kezes lévén érette, marhácskája kiadásában mutassa jóakarátját.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 229.)

¹ Deák Farkas kivonatában sajtóhibából *Bakasfalva* áll.

44.

Nagyenyed, 1672 márczius 19.

Kedves édes Uram Bátyám.

Reménségem felett kelletek ez napokban hallanom Kegyelmed egészsége felől, édes Bátyám Uram, kin bizony szívem szerint szánakozom s azért kívántam ez ednehány szóval is értekezni Kegyelmed egészsége felől s kérem is, maga és szerelmesi egészségéről hova hamarabb tudósítani ne nehezteljen s hogy pedig ez levelem tanálja kívánatos egészségben és szerencsés órában Kegyelmedet s engedjen rövid nap örvendetesebb híreket hallanom, tiszta szívből kívánom, ajánlván én tovább is magamat Kegyelmed atyafiságos jóakarójában, maradok

Enyed, 10. Martii 1672.

köteles szolgálója, öcsöcse

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 229.)

45.

Nagyenyed, 1672 márczius 22.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Fejérvári István uram által levelemre tött Kegyelmed méltóságos válaszát elvettem. Hogy Isten nyavalyájától Kegyelmedet megmentette, azon szívem szerint örülök, ő szent Felsege tovább is vigyázzon, édes Bátyám Uram, Kegyelmedre és az én szerencsémre is éltesse sokáig Kegyelmedet. Azonfelül hogy Isten újabb vendéggel is Kegyelmeteket megörvendeztette, azon is szívem szerint örülök; Isten ő Felsege az édes öcsém uramat is Kegyelmetek öröme s szegény hazánk szolgálatjára nevelje, éltesse, tiszta szívből kívánom. E mellett Furanda Simonhoz mutatott Kegyelmed jóakaróját is igen kedvesen vettem s tovább is mint bizodalmas uramat bátyámat kérem Kegyelmedet, jóakaróját hozzá mutatni és Sz. Péteren levő egyetmásocskáját is kiadatni ne neheztelje. Asszonyom ángyomnak, úgy az édes öcsém uramnak becsülettel való szolgálatomat ajánlván, úgy magamat is Kegyelmed atyafiságos sincertítésében, maradok, még élek is

Enyed, 22. Martii 1672.

Kegyelmed köteles szolgálója, öcsöcse

G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 229.)

46.

Nagyenyed, 1672 május 21.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Reménségem mind eddig is ilyen volt, édes Uram Bátyám, Balásfalvára menő útjában szemben lehetek vala Kegyelmeddel és így udvarlás-

beli kötelességemnek is eleget tehettem volna, de úgy látom, az már elhaladott s udvarnál levő dolgocskáimnak sollicitálásához is Kegyelmed személye s jó akaratja nélkül nem kívánván kezdenem, mint bizodalmas kedves uramat bátyámat, bizodalmasan kérem Kegyelmedet, méltóztassék erre menő útjában hozzám betérni és dolgocskáimnak tovább való progressusáru!l beszélni; az Isten is megáldja Kegyelmedet, ha ily bujdosó s árva szolgáját méltóztatik mindenekben segíteni. Kegyelmed búzával való kedveskedését igen kedvesen veszem, Isten éltetvén, egyéb sok jó akaratját is igyekezem megszolgálni, ajánlván az édes asszonyom ángyamnak becsülettel való szolgálatomat, úgy öcsém uramnak s Kegyelmed mellett levő becsületes embereknek, kívánván mind fejenkint, levelem tanálja Kegyelme-
teket jó egészségben. Én pedig, még élek is, maradok

Enyed, 21. May 1672.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár. Marosvásárhely. Miss. 229.)

47.

Krakkó, 1672 augusztus 8.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Radnótról 25. Julii nékem az asszony Szentpáliné asszonyom ő Kegyelme egy Kutý Dandus nevű jobbágyának az hunyadi havason törvényesen elvesztett juhai felül írt Kegyelmed levelét becsülettel vévén, mely Kegyelmed interpositioját, úgy az asszony ő Kegyelme tekintetét is előttem viselvén, ha előbb hogy sem mint az birák, gornikok és az én tiszteim között felosztattak azon juhok, esék vala értésemre az dolog, örömost kívánsága szerint kedveskedtem volna, édes Uram Bátyám, az Kegyelmed parancsolatjára az asszonynak ő Kegyelmének; de mivel az biráknál és urunk gornikjánál levő juhok uincsenek én dispositiom alatt, im az nekem jutott juhoknak felét, úgy mint huszonhatot, visszaadni az asszony ő Kegyelme emberének hunyadi udvarbirámnak megparancsoltam. Nagyobb dologban is vevén Kegyelmed parancsolatját, kész szívvel szolgálók és tehetségem szerint kedveskedni Kegyelmednek igyekezem. Ajánlván ángyom asszonynak és öcsém uramnak ő kegyelmének köteles szolgálatomat, Istennek gondviselése alá ajánlván Kegyelmedet és szerencsés egészséget s életet kívánván marad

Karkó, 8 Augusti, 1672.

Kegyelmednek köteles szolgája, öcscse
G. Theökeölyi Imre mp.

Hátlapján idegen kézzel: Már szintén Kegyelmednek szolló levelemet elvégeztettem vala, Kegyelmed ebbeli jóakarátját Kegyelmednek, édes Öcsém uram, megszolgálom.

Kegyelmednek jó szívvel szolgáló nénje
Bornemisza Susánna.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 116.)

48.

Krakkó, 1673 május 5.

Méltóságos Úr, igen bizodalmas Uram Bátyám.

Kegyelmed levelét nagy becsülettel vettem, ajánlása szerint való tudósítását s jó akarattját, Isten életemet adván, meg szolgálni igyekezem. Az supplicatiot mindjárt meg iratván, be is küldém, hogy Kegyelmed megérkezéséig Urunk s Asszonyunk ő Nagyságok olvashassák meg. Igen bizodalmasan kérvén, édes Uram Bátyám, Kegyelmedet is, ha miben lehet, ezíránt is mutassa atyafiságos gratiáját. Én magam is be kívánok vala holnap reggel mennem az ő Nagyságok udvarlására, de már meg tartózkodván, még Isten Kegyelmedet ide nem hozza, sehova sem megyek, itt beszélgethetvén többet Kegyelmeddel is. Hozza is Isten szerencsésen Kegyelmedet s éltesse az én szerencsémre is számos esztendőki, kívánom.

Költ Karkóban, 5. Maii 1673.

Kegyelmed köteles szolgálja
Grf. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 878.)

49.

Krakkó, 1673 május 6.

Édes Uram Bátyám.

Kegyelmed újabb levelét is tegnap késő estve vettem; hogy bokrosan is tudósításával mutatja hozzám való igaz atyafiságát s gratiáját, adja Isten, édes Bátyám Uram, szolgálhassam meg. Ugyanis Kegyelmedben lévő mindenekben s mindenek felett kiváltképpen való bizodalmom, boldogabb állapotamban is az szerint tudhatom meghálálni Kegyelmednek. Megvallom, szégyenlem, kötelességemet Kegyelmed eleiben való kimenetelemben is meg nem mutathatom, mert azt nagy örömet meg cselekeszem vala; de legyen mindenekben úgy, az mint Kegyelmed parancsolja, kire nézve ki is küldettem Radics uramat; több dolgai között kérem méltóztassék, ha mi hírei volnának, ő Kegyelme által tudósítani. Az dolgot udvarnál, mihent elsőbb levelét vettem, mindjárt végben vittem s még tegnap adta be hopmester uram az supplicatiot; talán rövid nap lehet válaszom. Ezek után Isten oltalmában ajánlván Kegyelmedet, még élek is, maradok

Költ Karkóban, 6. Maii 1673.

Kész és köteles szolgálja
Gróf Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 666.)

50.

Krakkó, 1673 május 8.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Kegyelmed Radics uram által való izenetit, úgy Urunk ő Nagysága supplicatiomra tött válaszat is érteitem s mivel az választétel is közönségesen mind az négyünkre sonál, s egyébiránt is magam is azon instáltam ő Nagyságának, méltóztassék addig várakozással lenni, még tudokra adnám

az egy testvér atyámfiainak, most is annak inhaereálván mégis alázatosan könyörgök ő Nagyságának, mutassa már eziránt kegyelmességét, Isten életvén, mind az ő Nagysága kegyelmességét, mind az Kegyelmed fáradtságos jó akarátját igyekezem meg szolgálni.

Költ Karkóban, 8. Maii 1673.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
Gróf Theökeölyi Imre m. p.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 878.)

51.

Krakkó, 1673 május 8.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Kegyelmed levelét ujjoban is vettem, parancsolatját értem. Én megvallo, az vérség is arra vivén, semmiben nem bocsátkozhatom, jövendőben is ne okoztassam az atyámfiaitúl; mindazonáltal ha ő Nagysága enged annyi respiriumot, az mint az előtt is meg íram, mindjárt kész vagyok írnya és azután az mi Kegyelmes Urunkat ő Nagyságát tudósítani, az mint tovább is ajánlom magamat az ő Nagysága kegyelmességében, mert különben hírek nélkül csak nem cselekedhetem.

Költ Karkóban, 8. Maii 1673.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
Gróf Theökeölyi Imre m. p.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 878.)

52.

Krakkó, 1673 június 7.

Méltóságos Úr, bizodalmas Uram Bátyám.

Bátyám Keczer Menyhárt uramtúl értvén beteges állapotját Kegyelmednek, kötelességem s Kegyelmedhez való additiom regulája ellen való dolognak tartanám, ha csak szíves szánakozással s Kegyelmed egészsége meg tértetetéséért való kívánással nem segíteném s annál inkább, ha személyem szerint nem is, de levelem által nem látogatnám, édes Uram Bátyám, kívánván szívből, levelem tanálja örvendetesebb állapotban Kegyelmedet s kedves jó egészségben az én szerencsémre is éltesse. Keczer uram el jövelele előtt bizony örömmel értettem Kegyelmed gyógyulását, de az reménség meg csalván, Isten úgy is jobbra fordíthatja, kit is hamar engedjen el érne ő szent Felsége Kegyelmednek, kívánom. Azonban Kegyelmed intimátioja szerint is Isten jó voltából el küldeni kívánván holnap napon Szalai Pál uramat, úgy Csuti s Radics uraimékat Radnótra, már egyszer megnyugodva levén az Kegyelmed sinceritásában, el hittem, csak én dolgaim promoveálásáért is ha egészségtelensége engedte volna, nem szánta volna fáradságát, édes Uram Bátyám, Kegyelmed, mindazonáltal maga alkalmatlanságával s egészsége romlásával én sem kívánhatom, tovább is ajánlván magamat Kegyelmed atyafiságos jó akarátjában; még él is marad

Költ Karkóban, 1. Junii 1673.

Kegyelmed köteles szolgája, öcscse
Grf. Theökeölyi Imre mp.

(Eredeti. Gr. Teleki-levéltár, Marosvásárhely. Miss. 878.)

(Kolozsvár.)

Közli: **Dr. Gergely Samu.**

Documentele lui Ștefan cel Mare. Publicate de Ioan Bogdan. București. Atelierele grafice Socec et Co. Societate anonimă 1913. Vol. I. Hrisoave și cărți domnești: 1457—1492. Vol. II. Hrisoave și cărți domnești: 1493—1503. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori: 1457—1503. Nagy 8-rétű XLVI, 518 és XXI, 611 lap.

Tíz esztendővel ezelőtt (1504 július 2-án) négyszázadik évfordulója mult István moldvai vajda halálának. Kortársa volt Mátyás királynak, mert 1457 április havában jutott trónra, de túlélte és utódja, II. Ulászló idejében halt meg. Hosszú életű, vitéz, bölcs fejedelem volt, a ki a moldvai vajdaságot úgyszólván újraalapította és hatalma tetőpontjára emelte,¹ a miért őt a román történetírás „Nagy“ melléknévvel tisztelte meg, azért is, mert századának dicsőségét Románia történetének egyetlen korszaka sem multa felül.²

E nevezetes uralkodó halálának évfordulóját Romániában szerte megülték, ám „Ștefan cel Mare“ emlékezetének a román kormány hivatalosan azzal hódolt, hogy *kiadta államköltségen* a nagy vajda okleveleit a fenti két kötetben. Nálunk árpádházi királyaink okleveleit 1829-től kezdve 15 év fáradságával és költségével magánember, *Fejér* György adta ki 40 kötetben. Fejér nagy kiadványa hézagos is, ritka is, de azért még nem akadt új kiadása, sőt egyetlen királyunk okleveleit sem gyűjtötték még összefoglaló kiadásban össze. Pedig külföldön, nagy és kis nemzetek ilyesmire már évtizedek óta áldoznak. A román kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, néhai Spiru C. *Haret* is *Bogdan* Jánost, a szláv nyelveknek a bukaresti egyetemen működő nagyhírű tanárát szólította fel, hogy gyűjtse össze és adja ki István vajda okleveleit és leveleit. Ezek az oklevelek (nem számítva néhány latint) mind ó-szláv nyelvűek, a mely nyelv a XV. században a görög-keleti egyház befolyása következtében a moldva-havasalföldi vajdaságok kancelláriáinak is hivatalos nyelve volt. Ezzel a nyelvvvel a brassói születésű Bogdan kora ifjuságától foglalkozik és előzőleg is számos ó-szláv tanulmányt adott ki. Így e korszakalkotó kiadvány nem is juthatott az övénél méltóbb kézbe, mert neki megvolt hozzá egyaránt készültsége, kitartása és szorgalma.

¹ N. Iorga: Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen I. (Gotha, 1905.) 363. l.

² Bogdan műve I. kötete Előszavának 10. l.

Bogdan erre a megbízásra ismételtén átkutatta Románia és Ausztria-Magyarország levéltárait, két ízben pedig Oroszországéit és István vajda legfontosabb okleveleit ezekben találta. Kutatásai eredményeül munkájában 448 oklevelet adott ki. Ezek kétharmadrészben eredetiben maradtak reánk s közülük 25 Brassó város, 2 Besztercze város, 1 pedig Prázmár község levéltárában. Ez a nagy fáradsággal összegyűjtött oklevélanyag már most jó rendben és díszes köntösben s egy olyan gondos, szép kiadásban jelent meg, a mely ritkítja párját, sőt alighanem magában álló. Bogdan módszere az, hogy közli magát az oklevelet, élén rövid kivonatával, jegyzetben pedig minden szükséges felvilágosítással; ismerteti az oklevél külső alakját, pecsétjét és köriratát; ha az oklevél kiadatlan, adja szószerinti fordítását, ha előbb már valahol megjelent volna, megmondja róla hol található és kijavítja a közölt szöveg és fordításának minden fontosabb hibáját. Ezzel az eljárással az volt a célja, hogy kiadványa feleslegessé tegyen minden előző kiadást s ezt tökéletesen elérte. Kiegészítő módszerét azzal is, hogy az oklevelek családtörténeti adatait leszármazási táblákba foglalta, hogy minden helynevet megmagyarázott, megállapított s minden jogi kifejezést interpretált, úgy hogy ezek a felvilágosítások sokszor egész értekezésekké bővülnek s azáltal fontos adalékokat nyújtanak Moldova genealogiájához és régi helyrajza ismeretéhez. Ezekből következtetést vonhatunk arra is, miként folyt le ez ország megalapítása, benépesítése s milyen volt idők folyamán kormányzása és intézményeinek felállítása. Mindezt bő indexek egészítik ki: a személy- és helynevek, a tárgyak jegyzéke, a szláv és oláh kifejezések nomenclaturája s az oklevelekben előforduló sajátos oláh nyelvtani alakok felsorolása, meglepő áttekinthetőséggel és részletességgel bemutatva.

Ez azonban nemcsak a kiadó tudományosságát dicséri, hanem megbízója liberálítását is, a mely neki teljesen szabad kezet biztosított. Nagyon hasznos végül egy 155 munkát felmutató könyvészeti jegyzék is, számos felhasznált magyar kiadvány címével, meg az oklevelek időrendi tárgymutatója, melyben minden egyes irat tartalmát megtaláljuk 2—3 sornyi kivonatban.

Bogdan két részre osztotta gyűjteményét. Az egyikbe István vajda adományleveleit s egyszerűval belügyi okleveleit sorozta, a másodikba — a mely kisebb — tulajdonképpeni leveleit, államszerződéseit, külföldi követségei iratait, kereskedelmi szerződéseit és árusoknak avagy városoknak adott kiváltságleveleit. E második részben számos hazai vonatkozást is találunk, míg az első rész birtokügyi anyagából összevetés útján a mi földünk népviszonyaira, falusiak és árusok jogi és gazdasági állapotára is sok okulást meríthetünk. Nincs terünk ez anyag bővebb ismertetésére, éppen csak mutatóul ragadunk ki belőle néhány jellemzőbb adatot.

István vajda 1459 május 20-án (az I. kötet 30. l.) meghagyja, hogy a Bacău-megyében fekvő és a bisztriczai monostorhoz tartozó Lukacsesti falu magyarjai püspöki adójukat a monostornak fizessék meg, nem valami püspöknek, sem pedig a vajdai embereknek. A vajda 1470-ben olyan szőlőföldet adományoz el, a melyet ő Härlău határában (l. 150) Korlát László, Tót István, Sebestyén, Farkas és Imre nevű „szegény emberektől“ vásárolt. Egy Korlát (l. 183) 1473-ban a vajdát szolgálja, de rajtuk kívül még az alábbi moldvai magyarokkal találkozunk a két kötetben: Agata asszony, Gáspár, Horvát Lőrincz, Kis László, Oláh János, Zsurka mézáros Härlăuban; Barta és Tamás Vasluiban; Bocz Laczkó és Lukács, Boncsok, Borcsa diák, Botos, Buda, Buza János és Mihály, Dienes bíró, Domokos, Farkas János és Péter, Horvát Márkus, Indre (Endre), Lyukas Péter, Mátyás diák, Mihály mester, Násfa Illés, Néman István, Pogán Dancsul, Szakállas Iván, Tódor. Magyar vagy magyar hangzású helynév is elég van Moldovában. Így pl. Almás, Aszó, Bălăntești, Berkes, Botosfalva, Buda, Farkas-hegy, Fedelesáni, Hodor, Halom, Lyukas (domb), Lasloeni (Lászlófalva), Madarász (Mădărjaci), Băthoryak patakja (Părăul Bătreștilor), Almásmező (Poiana Almaș), Rekető (viz), Szakállas, Szákuly (Săcui) falu és patak, Szalonc patak, Hideg Szamos (ó-szlávul Studen Sumuz), Tamásfalva (Tămășeni), Tarkó vize, Tatros (Trotuș) falu meg folyó, Ungurași, Ungureni, Valea Ungurului, Viile Ungurenilor Bacău mellett stb.

Ezeket a magyar vonatkozású neveket az indexből irtuk ki, a mely nagyon pontos, csak azt sajnáljuk benne, hogy a névmutató a *keresztnevek* bétürendjében van szerkesztve, nyilván azért, mert a helynév a XV. században nem mindig családnév is egyuttal, de a kutatást ez a sajátos beosztás mégis megnehezíti, daczára a megfelelő utalásoknak.

A gyűjtemény másik feléből kiválóan fontosak István vajdának Brassó városához intézett levelei. Az elsőben (1457-ben) engedélyt ad árusainak, hogy országába jöhessenek portékájukkal. A következő évben megújítja a régebbi moldvai vajdaktól kapott kiváltságokat s felsorolja egyenkint, hogy a behozott posztó és más szövet után hol mennyi vámot kell fizetnie. Később (1472-ben) teljes szabadságot ad a brassóiaknak az országban való kereskedésre. Majd kardot, fegyvert, lőszerszámot vásárol tőlük, mikor pedig háborúba keveredett a törökkel, ennek minden jelenetéről értesíti s vigyázásra inti őket. Ez jól eshetett nekik s ezért minden más alkalommal ismét arra kérte őket, hogy beküldött vásárló embereinek engedjék el a városi vámot, a mit hálából bizonyára meg is tettek. A brassóiakhoz intézett levelek egyrésze latin nyelvű. Adatokat találunk a munkában Balassa Ferencz szörényi bánról és Czobor Imréről, meg Telegdi István erdélyi vicevajdáról is, a kik 1503-ban magyar követségben jártak István vajdánál, meg Mátyás király

1475-iki havasalföldi hadjáratáról, a mit a kiadó magyar kiadványokból idéz s vesz át, sok helyen megjavítva azok hibáit.

István vajda oklevéltára teljén gazdag, új forrásanyaggal bővíti történettudásunkat, a mi annál fontosabb, hogy ez az eddig ismeretlen anyag mind a Mohács-előtti időből való. Bogdan tanár e mintaszerű, becses műve egyébiránt legújabb kiadványa Románia Történelmi Bizottságának, a mely már eddigelé öt kötettel gyarapította a történetirodalmat. Ezt a bizottságot 1910 februárius 19-én szentesített törvény alapján szervezték, avval a czéllal, hogy román vagy Romániáról szóló idegen nyelvű krónikák, oklevelek s más forrásmunkák és irodalmi emlékek kritikai kiadásáról gondoskodják, a mire neki az állami költségvetés évente 25.000 frankot biztosít.

(Kolozsvár.)

Dr. Veress Endre.

Erdélylyel foglalkozó középiskolai Értesítők 1914-ben.

A mult tanévi hazai iskolai Értesítőkben a következő erdélyi tárgyú értekezéseket vettük észre:

Erdély választott püspökei. (1618—1695.) Levéltári kutatásai alapján írta Dr. *Temesváry János* szamosújvári m. kir. állami főgimnáziumi tanár. Második rész. (1663—1695.) Szamosújvár, 1914. Todorán Endre „Aurora“ könyvnyomdája. 8-r. 122 lap.

Temesváry munkájának második füzeté látott ezzel napvilágot.¹ A munka első füzeté 1639-ig adta ama püspökök életrajzát, kiket apostoli királyi hatalmára való hivatkozással a magyar király erdélyi püspökökké nevezett ki, holott Erdély különálló ország volt ebben az időben. A menyenyiben a Szentszék ezek megerősítését megtagadta, csak mint választott püspökök szerepelnek. A második füzet folytatólagosan az erdélyi püspökség visszaállításáig, 1695-ig öt kinevezett püspök életrajzát nyújtja. *Tolnay Ferencz* (1663—1666) legnagyobb érdeme a jáki templomnak, melynek apátja volt, rendbehozatala. E mellett kiváló szónok hírében állott. *Szenttamásy Máté* (1667—1676) csíkmegyei származású, csornai prépost volt. Nevéhez fűződik a csornai prépostsági templom teljes újjáépítése, tekintélyes alapítványa pedig a gyulafehérvári napnevelőintézetbe jutott. *Mokcsay András* (1676—1679) kassai plébános, majd 20 évig egri nagyprépost volt. Követi megbízásban járt I. Rákóczi Ferencznél, majd Báthory Zsófia kérésére az ő és fia ügyében szintén Mokcsay vette fel a bécsi udvarral a tárgyalások fonalát. *Sebestyén András* (1679—1683) csornai,

¹ Az első füzetet Dr. Veress Endre ismertette az „Erdélyi Múzeum“ 1913. évf. 379—380. l.

leleszi, majd szepesi prépost, jó viszonyban állott I. Apafi Mihályval, Szepcsényi felszólítására meg ő vezette Thökölyvel az alkudozásukat, sőt utóbb maga is meghódolt Thökölyinek. „Egyszerű, jó hazafi, éppen olyan alaposan gyűlölte a német minisztereket s tábornokokat, mint bármely kurucz vezér“. *Kada* István (1685—1695) papi erényeivel tünt ki. A munka kiegészítő részét alkotja az Okmánytár (60—110. l.), főleg a püspökök kinevezési okirataival s végül a Név- és Tárgymutató. Főérdeme a szerzőnek, hogy az erdélyi vál. püspökök tevékenységét és alkotásait felkutatta s minden reájuk vonatkozó adatot pontosan felsorol. A munka elég részletes, vallásos érzéssel megírt, nevelési elvekben bővelkedő, tanulságos olvasmány. Jobb lett volna azonban e két külön részt összefüggő egészben, folytatólagos lapszámozással s egy okmánytárral, meg név- és tárgymutatóval kiadni.

A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a jezsuiták első betelepülése idején (1579—1588.) Irta Dr. *Biró Venczel* kegyesrendi tanár. Kolozsvár, 1914. A „Szent Bonaventura“ könyvnyomdája. 8-r. 25 lap.

A hitújítás az erdélyi katolikusok erejét meggyöngyítette, az egyházi vagyon elvétele, a püspökség megszüntetése, a papság kiutasítása után a katolikusok száma egyre fogyott. Báthory István behívására a jezsuiták vállalkoztak arra, hogy a katolikusokat a végpusztulástól megóvják. Nagyváradon, Kolozsvárott, Gyulafehérvárott megtelepedve, ezen helyeken iskolákat nyitnak, Kolozsvárott szemináriumot, főiskolát alapítanak, meghívásokra missziókat tartanak. Iskoláikkal, beszédeikkel, hitvitáikkal, röpírataikkal nagy hatást gyakorolnak, működésük nyomán élénk katolikus hitélet indult meg Erdélyben. A hitélet emelkedése az ünnepek gyakoribb megüléséből, szentbeszéd hallgatásából, a körmeneteken való megjelenésből, a gyakori gyónásból és áldozásból, házasságkötésekből, a szent helyek tiszteletéből nyilvánvaló. E fellendült hitélet feltárása célja jelen értekezésnek. Egyéb megjelölt források mellett fő forrása volt a „Fontes Rerum Transylvanicarum“ adatokban bő három első kötete.

Emlékek a régi kollégiumi életből. Irta *Lénárt József* ref. koll. tanár, ny. esperes lelkész. Marosvásárhely, 1914. Benkő László kollégiumi könyvnyomdája. 8-r. 56 lap.

Nyugalomba vonuló kollégiumi tanár, egykori kollégiumi növendék visszaemlékezései, kedves emlékei alkotják ezt az értekezést. Mintegy a jövőd feledéstől akarja megmenteni az erdélyi kollégiumok speciális kifejezéseit, szólásformáit és nyelvét. A régi kollégiumi szokások, játékok, szórakozások megörökítésével a szerzőnek az a gondolata, hogy a most élő nemzedéknek legyen emlékeztető jelök arra, hogy a kollégiumoknak is — mikor régi jellegökből kivetkőznek — át kell esniök e korszakos átalakulás, hanyatlás, megújulás küzdelmes fokozatain. Betürendbe szedve 174 kifejezés magyarázatát kapjuk, közben jó történelmi magyarázatokkal kísérve.

A kollégiumok régi növendékei mindenesetre jóleső visszaemlékezéssel, a mostaniak s a jövődők pedig érdeklődő kedvteléssel fogják e munkát olvasni, a mely úgyszólván kiegészítője annak a képnek, melyet a marosvásárhelyi kollégiumi életről néhai *Koós* Ferencz rajzolt meg 1890-ben emlékirataiban.³

Bethlen Gábor emlékezete. 1913 november 15-én, Bethlen Gábor trónfoglalásának 300 éves évforduló ünnepén elmondta *Makkai Ernő* ref. kollégiumi tanár. Kolozsvár, 1914. Gombos Ferencz lyceum-könyvnyomdája. 8-r. 31—38. l.

Ismerteti Bethlen kulturális érzékét, melylyel különösen az erdélyi ref. közoktatásügynek tett jó szolgálatot. Bethlen legnagyobb érdemét iskolaalkotásaiban látja. Az erdélyi ref. iskolák, bár nem mind veszik tőle eredetüket, hiszen a kolozsvári ref. kollégium is Báthory Gábortól származik, de az ő szellemében működnek. Sajnos, ez az egyedüli Értesítő, a mely Bethlennel — bár szintén csak beszédformában — foglalkozik. Folyóiratunk ez évben minden számát neki szenteli, joggal elvárhatnánk tehát, hogy Bethlen 300 éves emlékünnepe iskoláinkban is nagyobb méltánylásban részesült volna.

Az erdélyi püspökség visszaállításának kétszázéves évfordulója. Az intézet 1913 deczember 8-án rendezett ünnepélyén elmondta *Haraly Béla* róm. kath. főgimnáziumi tanár. Gyulafehérvár, 1914. Papp György könyvnyomdája. 8-r. 7—12. l.

A reformáció idején megszűnt erdélyi püspökség megszűnésének és visszaállításának rövid áttekintését adja Mártonffy Györgynek 1713-ban történt kinevezéséig.

Kirándulás Erdélybe. (1914 május 30—június 3.) Irta *Vidovszky Kálmán* ág. h. ev. Rudolf-főgimnáziumi tanár. Békéscsaba, 1914. A „Békésmegyei Függetlenség“ könyvnyomdája. 8-r. 21 lap.

Megnézték Brassót, Fehértemplomot, Tusnádot, Szent Anna-tavat, torjai bűdös barlangot, Gyergyószentmiklóst, Kolozsvárt, Marosújvárt. Tanulmányúton lévő diákcsoport apró-cseprő úti kellemetlenségei, mulatságai, az egyes helyek látnivalóinak megnevezése található együtt. Az ilyen tanulmányi kirándulások közlésének közös hibája az, hogy inkább csak külsőségeket írnak le, evést, ivást, kiadások összegét, látnivalók felsorolását. Ezekből nem tanul senki semmit, holott ha már kényomtadják, akkor lenne a közlésnek értelme, ha az ifjuság többi része is tanulságokat meríthetne társai élvezetes útjából. A mostani kirándulók is több művelődéstörténeti, gazdasági ismeretet juttathattak volna itthon maradt társaik birtokába.

(Kolozsvár.)

B. V.

³ Koós Ferencz: Életem és emlékeim I. kötet (Brassó, 189.) 86—149. l.